

Aleksander Horowski

Instytut Historyczny Kapucynów – Rzym

Udalryk Hochhaus z Augsburga (1763–1813): bernardyński lektor i kaznodzieja, proboszcz w Opalenicy. Przyczynek do biografii

W historiografii polskich bernardynów informacje o Udalryku Hochhausie (lub Hochausie¹) są bardzo skąpe a wręcz szczątkowe. Andrzej Pabin wspomina go w opracowaniu na temat klasztoru w Łowiczu, opierając się na tamtejszej kronice:

Godne odnotowania jest wydarzenie, że w 1791 r. wojska polskie, stacjonujące w Łowiczu pod dowództwem gen. Raczyńskiego, złożyło przysięgę wierności na Konstytucję 3 Maja po wysłuchaniu kazania o. Udalryka Hochausa, który funkcję lektora filozofii połączył z kapelaństwem wojskowym².

¹ Forma graficzna nazwiska jest zmienna (z podwójnym i z pojedynczym „h”). Powstanie tego artykułu w czasach zarazy byłoby niemożliwe bez życzliwości i pomocy wielu osób, którym składam imienne podziękowania na odpowiednim miejscu.

² A. Pabin, *Łowicz, w: Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, dzieło zbiorowe pod redakcją H.E. Wyczawskiego, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 206.

Na podstawie tej informacji Józef Kachel sporządził hasło biograficzne Hochhaus, ograniczając się do zamieszczenia jego nazwiska i sprawowanych w Łowiczu funkcji³. Rola o. Udalryka jako kapelana wojskowego została także zauważona w nieco późniejszej monografii na temat klasztoru łowickiego⁴.

W imponującym i szczegółowym studium, które w ostatnim czasie Maciej Stawiski poświęcił XVIII-wiecznym bernardynom w Przasnyszu znalazła się natomiast krótka nota biograficzna, ukazująca Hochhausę jako lektora filozofii w latach 1789–1790⁵. Warto zaznaczyć, że wobec braku pełnych list ze składem osobowym klasztorów Wielkopolskiej Prowincji Bernardynów z lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XVIII wieku, autor opracowania oparł swoje ustalenia na podpisach pod sprawozdaniami miesięcznymi w księdze przychodów i rozchodów klasztoru przasnyskiego⁶.

Zanim przejdziemy do obszerniejszych publikacji książkowych uwzględniających elementy biografii Udalryka Hochhaus, odnotujemy jeszcze niekompletne i niestety niedokładne albo częściowo błędne dane na jego temat, zamieszczone na portalu „Wielkopolscy księża od XVIII do XX wieku”, firmowane przez „Wielkopolskie Towarzystwo Genealogiczne Gniazdo”, a opracowywane przez

³ J. Kachel, *Bernardyni 1453–2003. Kapłani i bracia zakonnicy prowincji polskich oraz kustodii św. Michała na Ukrainie. Wydanie jubileuszowe*, t. II, Warta 2004, s. 230: „Hochhaus Udalryk, ojciec, prowincja wielkopolska, data i miejsce urodzenia (brak); rodzice (brak); urzędy i funkcje: lektor filozofii, profesor filozofii studium zakonnego w Łowiczu, duszpasterz w Łowiczu, kapelan wojskowy; data śmierci (brak)”. Wspomniane opracowanie spotkało się z dość mocną aczkolwiek w pełni uzasadnioną krytyką historyków. Por. R. Prejs, *Z najnowszych badań monasteriologicznych. Na marginesie pracy o. Józefa Kachela „Bernardyni 1453–2003. Ojcowie i bracia...”*, w: „Studia Franciszkańskie” 18 (2008) s. 582–599, oraz recenzja Krzysztofa R. Prokopa w czasopiśmie „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” t. 91 (2009) s. 375–382.

⁴ T. Kozłowski – A.K. Sitnik, *Bernardyni łowiccy. Historia klasztoru i kościoła pw. św. Bartłomieja Apostoła w Łowiczu (1469–1806)*, Kalwaria Zebrzydowska 2015, s. 68. Autorzy odsyłają nie tylko do wcześniejszego opracowania o. A. Pabina, ale również do archiwalnego źródła: Kraków, Archiwum Prowincji OO. Bernardynów, rkps W-53, *Topographica de conventu Lovicensi*, s. 60.

⁵ M. Stawiski, *Bernardyni przasnyscy w XVIII wieku. Analiza biograficzno-prozopograficzna*, Pelplin 2021, s. 390. Autor jest doktorantem na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu.

⁶ Płock, Archiwum Diecezjalne, Bernardyni, sygn. 11, bez paginacji. Podpisy Udalryka Hochhausę wraz z sigłą LP, oznaczającą lektora filozofii (*lector philosophiae*), znajdują się pod rejestrami za miesiące wrzesień, październik, listopad i grudzień 1789 oraz za styczeń, marzec i kwiecień 1790.

Wojciecha (Wojtka) Jędraszewskiego i Jacka Piętkę. Pod nazwiskiem „Udalryk Hochhaus OFMBern”⁷ można przeczytać:

urodzony	1765
święcenia kapłańskie	...
zmarły	17.11.1813
pochówek	...

Parafie:

- Pieranie parafia pw. św. Mikołaja Bpa⁸ (...–...) – chrzci 1787
- Opalenica parafia pw. św. Mateusza (...–...17.11.1813) – proboszcz 1807

Redaktorzy portalu zaznaczyli, że dane pochodzą częściowo ze schematyzmów archidiecezji poznańskiej z lat 1808 i 1815⁹, oraz załączyli skan anonimowego nekrologu, który ukazał się w „Gazecie Poznańskiej” nr 101/1813 (sobota, 18 grudnia 1813) na stronach 1145–1146.

Dokładniejsze informacje biograficzne na temat Udalryka Hochhausa znajdują się jednak w publikacjach o charakterze regionalnym – zarówno naukowych jak i popularnych – związanych z Opalenicą, gdzie od roku 1800 aż do śmierci był on proboszczem. Jest to przede wszystkim wydana w roku 1902 książka ks. Czesława Dużyńskiego¹⁰, szczególnie cenna dla lokalnej historii, ponieważ została oparta także o źródła, które uległy częściowemu rozproszeniu lub zniszczeniu podczas II wojny światowej, gdy Niemcy po aresztowaniu proboszcza ks. Teodora Zimocha

⁷ <http://www.wtg-gniazdo.org/ksieza/main.php?akcja=opis&id=6902> (ostatni dostęp z 15 marca 2022).

⁸ Parafia Pieranie należy obecnie do dekanatu „Inowrocław II” w archidiecezji gnieźnieńskiej. Miejscowość leży na południe od Torunia. Można przypuszczać, że o. Udalryk przebywał tam czasowo z pomocą duszpasterską krótko po otrzymaniu święceń prezbiteratu, gdyż nie znajdował się w niej nigdy klasztor bernardynów. Z adnotacji na stronie internetowej Gniazdo wynika, że informację przesłał Jerzy Szuman na podstawie ksiąg metrykalnych parafii Pieranie.

⁹ Chodzi o wydawany na każdy rok *Elenchus totius cleri dioecesis posnaniensis* załączany do *Directorium Officii Divini iuxta rubricas generales Breviarii et Missalis romani...* ad usum dioecesis posnaniensis.

¹⁰ C. Dużyński, *Z dziejów Opalenicy (1401–1901)*, dodatek niedzielny do „Dziennika Poznańskiego”, Poznań 1902, s. 79–82.

i zamknięciu kościoła przekształcili plebanię w szpital wojskowy¹¹. Ks. Dużyński przedstawia biografię Hochhausu głównie na podstawie zaginionego obecnie autografu *Curriculum vitae*, napisanego przez bernardyna 21 kwietnia 1800 roku, a którego odpis znajduje się do dziś w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu¹². Do takiego wniosku upoważnia nas fakt, że Dużyński wzmiankuje studia teologiczne Hochhausu odbyte w Toruniu, a ten element został opuszczony przez urzędnika Konsystorza Poznańskiego, który wykonywał kopię *Curriculum*. Trzeba też zaznaczyć, że naszkicowany przez Dużyńskiego rys biograficzny pochodzącego z Augsburga opalenickiego proboszcza jest obciążony bardzo silnym antyniemieckim resentymentem autora, ponieważ zrozumiałym w historycznym kontekście powstania książki *Z dziejów Opalenicy*. W roku 1971 ks. Stefan Komorowski poświęcił o. Udalrykowi kilka stron swojej pracy seminaryjnej napisanej pod kierunkiem ks. prof. Mariana Banaszaka, opierając się przede wszystkim o *Acta Generalia* Konsystorza Poznańskiego oraz o wspomniane opracowanie ks. Dużyńskiego¹³. Obie monografie posłużyły też Zygmuntowi Dudzie do sporządzenia krótkiej wzmianki o Udalryku Hochhausie w jubileuszowym kalendarium parafii św. Mateusza¹⁴, jednakże bernardyński proboszcz nie doczekał się jak dotąd osobnego hasła w *Opalenickim Słowniku Biograficznym*¹⁵.

¹¹ Por. Z. Duda, *Parafia opalenicka w okresie okupacji hitlerowskiej* (Z dziejów Parafii św. Mateusza w Opalenicy, 2), Opalenica 1996, s. 11–14.

¹² Najobszerniejszy zbiór dokumentów dotyczący Hochhausu znajduje się w *Acta generalia* Konsystorza Arcybiskupiego: Poznań, Archiwum Archidiecezjalne, KA II 290/01, k. 12r–32v. Wspomniany odpis *Curriculum vitae* zajmuje karty 12v–13v te same jednostki archiwalnej. Transkrypcja tego dokumentu została zamieszczona w Aneksie I. W dalszym ciągu pracy na określenie Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu będzie stosowana sigła: AAP. Dziękuję ks. kan. Romanowi Dworackiemu, dyrektorowi w.w. Archiwum, za wspieralność i szczególne udogodnienia w korzystaniu ze zbiorów.

¹³ S. Komorowski, *Parafia opalenicka w latach 1795–1945 na podstawie Acta Generalia* [maszynopis], Poznań 1971, s. 23–29. Korzystałem z egzemplarza przechowywanego w AAP, sygnatura mps. I/193.

¹⁴ Z. Duda, *600 lecie parafii św. Mateusza w Opalenicy: kalendarium*, Opalenica 2001, s. 33. W ślad za C. Dużyńskim Zygmunt Duda odnotowuje błędnie śmierć Hochhausu pod rokiem 1812.

¹⁵ *Opalenicki słownik biograficzny*, pod red. B. Wojcieszaka, I, Opalenica 1993; *Opalenicki słownik biograficzny*, pod red. B. Wojcieszaka, II, Opalenica 1994; *Opalenicki słownik biograficzny*, pod red. B. Wojcieszaka, III, Opalenica 2013.

Zarysowawszy dotychczasowy stan badań, przejdziemy teraz do systematycznej rekonstrukcji danych biograficznych o. Udalryka Hochhausa. Punktem wyjścia dla jego życiorysu aż do roku 1800 będzie zawsze łacińskie *Curriculum vitae* zachowane w odpisie w AAP (KA II 290/01, k. 12v-13v) skonfrontowane z jego polskim streszczeniem przytoczonym przez ks. Czesława Dużyńskiego i – w miarę możliwości – zweryfikowane w oparciu o inne źródła archiwalne.

Dzieciństwo i pierwsze lata nauki

Zarówno *Curriculum* jak ks. Dużyński utrzymują, że o. Udalryk Hochhaus urodził się w Augsburgu, 24 listopada 1764 roku, natomiast nekrolog z „Gazety Poznańskiej” pomija datę dzienną i podaje tylko rok urodzenia, ale jest to 1765. Żadne ze źródeł nie przekazuje ani imienia chrzestnego Hochhausa ani generaliów jego rodziców, lecz *Curriculum* zaznacza, że zmarli oni już wiele lat wcześniej i że z bliskich krewnych pozostaje przy życiu tylko rodzona siostra o. Udalryka o imieniu Marianna, mieszkająca w Monachium. W tymże *Curriculum* o. Hochhaus zaznacza, że w tym momencie nie posiada metryki chrzcielnej, ponieważ spaliła się ona podczas pożaru miasta, gdy przebywał w Piotrkowie Trybunalskim, ale jeśli byłaby taka potrzeba, to może postarać się o jej sprowadzenie z kościoła parafialnego Św. Udalryka i Afry w Augsburgu¹⁶.

¹⁶ „Metricam natalium meorum, quae tempore incendii Civitatis Petricoviensis sub anno 1787 exorti combusta est, ad praesens comportare non valeo; offero tamen (si id opus fuerit) hancce metricam ex Ecclesia Parochiali tituli SS. Udalrici et Aefrae in Civitate Augspurg sita exprocurare et comportare” (AAP, KA II 290/01, k. 12v). Warto zaznaczyć, że Kajetan Grudziński (*Piotrków Trybunalski*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 258–264) nie wspomina o żadnym pożarze klasztoru w XVIII wieku. Natomiast Andrzej Karpiński (*Pożary w miastach Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe. Katalog*, współpraca E. Kalinowski – E. Nowosielska, Warszawa 2020, s. 55–56) pośród 19 znanych ze źródeł pożarów Piotrkowa nie odnotowuje żadnego pod rokiem 1787, a jedynie w południe 8 września 1786, kiedy to ogień objął zarówno miasto wewnątrz murów jak i część przedmieści. Spaliło się wówczas ponad 200 domów mieszkalnych, fara i kilka innych kościołów. Jeśli o. Udalryk pomylił datę i chodziło właśnie o pożar z 8 września 1786, to pojawia się inna trudność, a mianowicie fakt, że w tym okresie bernardyn był jeszcze członkiem klasztoru w Toruniu (jak wynika z księgi święceń); trudno więc zrozumieć, dlaczego odpis jego aktu chrztu miał spłonąć w Piotrkowie.

Kwerenda w księgach metrykalnych zachowanych w Archiwum Biskupstwa Augsburg¹⁷ pozwoliła na odnalezienie aktu chrztu przyszłego o. Udalryka, skorygowanie roku, w którym się urodził, oraz na ustalenie generalistów przynajmniej niektórych członków jego rodziny. Tytułem wyjaśnienia należy odnotować, że w przeważającej części przypadków nazwisko *Hochaus* pojawia się z pojedynczą literą „h”, a do rzadkości należy zapis z podwójną (*Hochhaus*), można też spotkać formę żeńską (*Hochausin*)¹⁸, jednakże za formę preferowaną przyjmujemy tę z podwójnym „h”, gdyż tak podpisywał się własnoręcznie o. Udalryk.

Akt jego chrztu znajduje się pod dniem 24 listopada 1763 roku. Dziecku nadano imiona Jan Nepomucen Kajetan (*Ioannes Nepomucenus Cajetanus*); jako rodzice figurują Jan Konrad (czyli Johann albo Hans Konrad – *Ioannes Conradus*) Hochaus, określony jako mieszczanin i fryzjer¹⁹, oraz Maria Barbara Frizin pochodząca z Öttingen, miasteczka leżącego na północny zachód od Augsburga. Chrzestnymi byli bez wątpienia krewni Marii Barbary: Kajetan Friz, kancelista, i Franziska Frizin w zastępstwie Joanny Frizin²⁰.

Maria Barbara Friz (czyli *Frizin*) urodziła się w Öttingen, a jej ojcem był Elias Friz, z zawodu krawiec, natomiast matką jego żona Maria Barbara. Chrzest odbył się prawdopodobnie w dniu urodzenia, 25 stycznia 1732 roku, a matką chrzestną była Maria Barbara Ferchin²¹. Ani w Öttingen ani w Augsburgu nie udało się odnaleźć adnotacji o jej ślubie z Johannem Konradem Hochausem, a więc prawdopodobnie odbył się on w jakiejś innej miejscowości²². Oprócz Jana Nepomucena Kajetana, czyli

¹⁷ Archiv des Bistums Augsburg (<https://bistum-augsburg.de/Hauptabteilung-VIII/Archiv-des-Bistums/Bestaende>). Cytując dokumenty z tego archiwum, będziemy używać skrótu ABA. Reprodukcyjne cyfrowe historycznych ksiąg metrykalnych Diecezji Augsburskiej są dostępne pod adresem: <https://data.maticula-online.eu/de/deutschland/augsburg/>

¹⁸ Tak została zarejestrowana zmarła 10 grudnia 1781 roku Maria Elisabetha Hochausin, stanu wolnego (ABA, Pfarrmatrikeln, Augsburg, Dompfarrei, 17-S, s. 422), która z Franzem Kirschnerem, również stanu wolnego, miała nieślubną córkę, Marię Rosinę, ochrzczone 14 sierpnia 1778 roku (ABA, Pfarrmatrikeln, Augsburg, Dompfarrei, 7-T, s. 247).

¹⁹ Johann Konrad Hochhaus pracował nie tylko jako fryzjer ale również jako wytwórca peruk. W księdze chrztów parafii Św. Uldaryka i Afry jest on określany jako *Friseur i Perruquier*, natomiast w akcie zgonu (ABA, Pfarrmatrikeln, Augsburg, Dompfarrei, 18-S, s. 18) jako *Peruquenmacher*.

²⁰ ABA, Pfarrmatrikeln, Augsburg, St. Ulrich und Afra, 8-T, 1763, nr 133 (bez paginacji).

²¹ ABA, Pfarrmatrikeln, Öttingen, 3-THS, s. 18.

²² Można tak przypuszczać zwłaszcza dlatego, że pierwsze z dzieci tej pary poświadczone w Augsburgu przyszło na świat, gdy Maria Barbara miała już ponad 27 lat, a więc w wieku dość zaawansowanym dla kobiety jak na obyczaje tej epoki.

późniejszego o. Udalryka, z tego małżeństwa przyszedł na świat inne dzieci, z których większość zmarła w młodym wieku. Był to: urodzony 18 kwietnia 1759 roku Johann Kajetan (*Ioannes Cajetanus*), który zmarł 19 sierpnia tego samego roku²³; Maria Anna Antonia Joanna, urodzona 27 maja 1760 roku i ochrzczona w domu tego samego dnia²⁴; oraz Josef Stanislaus, urodzony 2 września 1762²⁵.

Po tej dacie Johannes Konrad i Maria Barbara Hochhausowie znikają z kart ksiąg metrykalnych parafii Św. Udalryka i Afry, by pojawić się w księgach parafii katedralnej. Przeprowadzka zbiega się czasowo ze zgonem Johannes Nikolausa Hochhaus, wdowca, zmarłego 13 listopada 1764 roku²⁶, który mógł być ojcem lub stryjem Johannes Konrada, skoro dzieci z jego małżeństwa z Marią Elżbietą przyszedł na świat w latach 1737–1744²⁷.

W nowym miejscu zamieszkania zostały ochrzczone następujące dzieci Johannes Konrada i Marii Barbary Hochhausów: Maria Franziska pod datą 6 czerwca 1766²⁸;

²³ Rodzicami chrzestnymi byli: Georg Kajetan Friz stanu wolnego i Joanna Frizin, ochmistrzyni. ABA, Pfarrmatrikeln, Augsburg, St. Ulrich und Afra, 8-T, 1759, nr 46; ABA, Pfarrmatrikeln, Augsburg, St. Ulrich und Afra, 24-S, *sub die* 1759–08–19.

²⁴ Jest to niewątpliwie owa Marianna, o której o. Udalryk wspomina w swoim *Curriculum* jako o jedynej krewnej pozostającej przy życiu. Jej rodzicami chrzcielnymi byli Franz Xaver Hochhaus w zastępstwie Johannes Kajetana Friza oraz Maria Anna Echtfurtin w zastępstwie Joanny Frizin. ABA, Pfarrmatrikeln, Augsburg, St. Ulrich und Afra, 8-T, 1760, nr 75.

²⁵ Chrzestnymi byli: Kajetan Friz i Joanna Frizin. ABA, Pfarrmatrikeln, Augsburg, St. Ulrich und Afra, 8-T, 1760, nr 108.

²⁶ ABA, Pfarrmatrikeln, Augsburg, Dompfarrei, 17-S, s. 220.

²⁷ Były to: Maria Anna Rosalia urodzona ok. 25 lipca 1737 roku (ABA, Pfarrmatrikeln, Augsburg, Dompfarrei, 5-T, s. 290); Joseph Ignaz Anton, urodzony 17 marca 1739 roku (ABA, Pfarrmatrikeln, Augsburg, Dompfarrei, 5-T, s. 329); Joseph Anton Ignaz, urodzony 30 stycznia 1743 roku (ABA, Pfarrmatrikeln, Augsburg, Dompfarrei, 5-T, s. 422); oraz Johann Wilfrid, urodzony około 10 listopada 1744 roku (ABA, Pfarrmatrikeln, Augsburg, Dompfarrei, 5-T, s. 464).

²⁸ Jej chrzestnymi są: Kajetan Friz i Maria Franziska Krausin (ABA, Pfarrmatrikeln, Augsburg, Dompfarrei, 6-T, s. 304). Być może to do niej odnosi się dodana na wklejonej kartce bez numeru ciągłego adnotacja w księgach parafii Św. Udalryka i Afry pod datą 18 grudnia 1767 (ABA, Pfarrmatrikeln, Augsburg, St. Ulrich und Afra, 8-T): „Probabilis circa hoc tempus nata et baptizata est Francisca, Parentes: Ioannes Conradus Hochhaus Friseur et Barbara Frizin; Patrini: D. Cajetanus Friz Cancelista ad D. Mauritium et Joanna Frizin”. Nie można też wykluczyć, że po przedwczesnej śmierci Marii Franciszki Hochhausowie nadali imię Franziska kolejnej córce.

Josephus Erasmus, dnia 17 kwietnia 1768 roku, zmarły 2 grudnia tego samego roku²⁹; oraz Josef Anton (*Josephus Antonius*), urodzony 24 września 1769 roku³⁰.

Prawdopodobnie krótko po tej dacie Maria Barbara z Frizów Hochhaus umiera, gdyż nie znajdujemy już żadnej wzmianki na jej temat; natomiast owdowiały Johannes Konrad – w nieustalonym miejscu i czasie, ale nie później niż w połowie 1772 roku – żeni się powtórnie z Marią Franziską Zellerin, a z tego małżeństwa rodzą się kolejne dzieci: Maria Anna Victoria, ochrzczona 6 czerwca 1773 roku³¹; Josef Anton (*Josephus Antonius*), urodzony 15 marca 1775 roku, a zmarły 15 stycznia 1776 roku³²; oraz Maria Josepha Crescentia, urodzona 14 marca 1783 roku i zmarła zaledwie po dziewięciu dniach, 23 marca³³. Niecały rok później, 10 lutego 1784 roku, zmarł również sam Johann Konrad Hochhaus i został pogrzebany na terenie parafii katedralnej w Augsburgu³⁴.

Odnośnie do podstaw swojego wykształcenia o. Udalryk Hochhaus stwierdza w *Curriculum*³⁵, że uczęszczał początkowo do szkoły w Augsburgu, gdzie jego głównym nauczycielem był przewielebny Johannes Wagner, być może tożsamy z szafarzem chrztu w katedrze augsburskiej, podpisującym się jako „ks. kapelan Wagner” (*D. Cap. Wagner*)³⁶. Około roku 1772 Jan Nepomucen Kajetan Hochhaus zaczął sześciolletnią naukę w swoim rodzinnym mieście w jezuickim Gimnazjum

²⁹ Rodzicami chrzestnymi byli: Kajetan Friz i Maria Franziska Krausin. Por. ABA, Pfarrmatrikeln, Augsburg, Dompfarrei, 6-T, s. 353; oraz w kwestii zgonu, tamże, 17-S, s. 269.

³⁰ Również jego chrzestnymi byli: Kajetan Friz i Maria Franziska Krausin. Por. ABA, Pfarrmatrikeln, Augsburg, Dompfarrei, 7-T, s. 31.

³¹ Ojcem chrzestnym był znany już krewny Marii Barbary, Kajetan Friz, natomiast matką chrzestną Victoria Bayrlerin. Por. ABA, Pfarrmatrikeln, Augsburg, Dompfarrei, 7-T, s. 140.

³² Rodzicami chrzestnymi byli Kajetan Friz i Victoria Bäurlerin (prawdopodobnie inny wariant graficzny nazwiska *Bayrlerin*). Użycie tego samego imienia, *Josephus Antonius*, sugeruje, że przytoczony wcześniej jego przyrodni brat, urodzony 24 września 1769 roku, zapewne już umarł. Por. ABA, Pfarrmatrikeln, Augsburg, Dompfarrei, 7-T, s. 178; oraz tamże, 17-S, s. 357.

³³ Rodzicami chrzestnymi byli: Josef Wagner i Victoria Hoppenthalin. Por. ABA, Pfarrmatrikeln, Augsburg, Dompfarrei, 8-T, s. 41; a w kwestii zgonu, tamże, 18-S, s. 4.

³⁴ ABA, Pfarrmatrikeln, Augsburg, Dompfarrei, 18-S, s. 18. Trudno powiedzieć, czy można utożsamiać Marię Zellerin, zmarłą 20 sierpnia 1785 roku (ABA, Pfarrmatrikeln, Augsburg, Dompfarrei, 18-S, s. 36), z Marią Franciszką, drugą żoną Johanna Konrada Hochhaus. Innych informacji na temat jej zgonu nie udało się odnaleźć.

³⁵ Por. Aneks I, nr 2–5.

³⁶ Por. ABA, Pfarrmatrikeln, Augsburg, Dompfarrei, 8-T, w okresie od lipca 1782 do maja 1786.

St. Salvator³⁷. Z jego relacji wynika, że jezuici kontynuowali nauczanie w Augsburgu również po kasacie Towarzystwa Jezusowego, której dokonał Klemens XIV, wydając breve *Dominus ac Redemptor* z 21 lipca 1773 roku. Hochhaus wymienia nazwiska czterech profesorów, wykładających gramatykę (Hochpichler), syntaksę (Gasner), poetykę (Jahn) i retorykę (Caligari). Posiadamy dokładniejsze informacje o dwóch spośród nich. „Przewielebny Hochpichler” to urodzony 24 października 1740 roku w Zell w Tyrolu jezuita Johann Evangelist Hochbichler (albo *Hochbüchler*), autor wydanej w 1790 roku w Augsburgu książki *Vertheidigung der natürlichen christlichen und katholischen Religion von Beda Meyr*. Po kasacie zakonu przeniósł się wraz z nowicjatem jezuitów do Połocka, jako ojciec duchowny i prefekt w tamtejszym kolegium; następnie był rektorem w Kolegium w Sankt Petersburgu w Rosji oraz profesorem teologii i filozofii w Połocku, gdzie zmarł 26 czerwca 1817 roku³⁸. Natomiast „Przewielebny Jahn” to również jezuita, Franz Xaver Jann, urodzony w Weißenhorn 25 listopada 1750 roku. Po studiach w Dillingen i Eichstätt, w latach 1776–1807 pełnił różne funkcje edukacyjne w Kolegium St. Salvator w Augsburgu, po czym powrócił jako emeryt do swojej rodzinnej miejscowości i tam zmarł 19 czerwca 1828 roku³⁹.

Około roku 1778 Jan Nepomucen Kajetan Hochhaus przeniósł się do Wiednia, gdzie przez dwa lata uczęszczał na wykłady filozofii „najprzewielebniejszego profesora Horwata”. Życiorys nie precyzuje, czy wykłady odbywały się na uniwersytecie, czy też chodziło o prywatne lekcje udzielane przez węgierskiego jezuity Jana Chrzyciela Horvatha (Keresztély János Horváth), wybitnego matematyka, fizyka i filozofa, autora wielu publikacji naukowych, związanego z uniwersytetami w Trnawie i w Budzie⁴⁰. Biorąc pod uwagę, że niektóre z jego dzieł ukazały się drukiem

³⁷ Historię gimnazjum St. Salvator, założonego w roku 1582, przedstawił Placidus Ignatius Braun, *Geschichte des Kollegiums der Jesuiten in Augsburg*, München 1822.

³⁸ Por. biogram w C. von Wurzbach, *Biographische Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, t. IX, Wien 1863, s. 70; oraz K. Werner, *Hochbüchler, Johann Evangelist*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. XII, Leipzig 1880, s. 518–519.

³⁹ Por. P.I. Braun, *Geschichte des Kollegiums der Jesuiten in Augsburg*, s. 206–207.

⁴⁰ Urodził się w Kőszeg na Węgrzech 13 czerwca 1732 roku. Wstąpił do jezuitów w wieku 19 lat. Studiował na uniwersytecie w Trnawie. Opublikował wiele książek z zakresu matematyki, fizyki i filozofii, wielokrotnie wznawianych, między innymi: *Institutiones matheseos philosophiae auditorum usibus accommodatae*, Augustae Vindelicorum 1776; *Institutiones logicae et metaphysicae* ([wyd. 5] Augustae Vindelicorum 1778); *Physica generalis et particularis*, Tyrnaviae 1770; *Elementa Matheseos*, I-II, Tyrnaviae 1772–1773; *Praelectionum mechanicarum Partes*

w Augsburgu, jest możliwe, że to właśnie jezuickcy profesorowie z St. Salvator zachęcili swojego absolwenta do udania się na dalsze studia do ich współbrata w Wiedniu.

Bernardyn: studia i nauczanie

O całym tym okresie nauki oraz o nowicjacie i dalszych studiach Hochhausa ks. Dużyński pisze tylko:

Po ukończeniu nauk gimnazjalnych w Augsburgu, słuchał przez dwa lata w Wiedniu filozofii u profesora Horwata; wstąpiwszy do klasztoru OO. Franciszkanów de observantia w mieście Zastawiu (sic!) na Wołyniu, posłany został po odbytym nowicjacie i złożeniu profesji przez Seniora konwentu w Zastawiu (sic!) do Lwowa do OO. Bernardynów na studia filozoficzne i matematyczne. Po trzech latach studiował w klasztorze toruńskim teologii moralnej i dogmatyki spekulatywnej (sic!)⁴¹.

Decydując się na wstąpienie do klasztoru bernardynów w Zasławiu na Wołyniu (dziś Izasław na Ukrainie)⁴², Jan Nepomucen Kajetan Hochhaus kierował się być może ograniczeniami nałożonymi przez cesarzową Marię Teresę i cesarza Józefa II na zakony katolickie, łącznie z limitami liczbowymi i wiekowymi dotyczącymi przyjmowania nowych kandydatów, jakie obowiązywały w monarchii habsburskiej⁴³. Klasztor zasławski, będący od 1740 roku siedzibą studium filozofii, a okresowo także teologii, poczynszy od 1780 roku był również miejscem nowicjatu Prowincji Ruskiej Bernardynów, a po I rozbiorze znajdował się jeszcze w granicach Rzeczypospolitej. *Księga obleczonych w habit zakonny*, obejmująca pierwszą

tres, Budaë 1782; *Mechanica bipartita*, I-II, Budaë 1782–1783. Zmarł w Budzie 13 lipca 1799 roku. Por. biogram Horváth, Johann (II.) Baptist w: C. von Wurzbach, *Biographische Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, t. IX, Wien 1863, s. 317–318.

⁴¹ C. Dużyński, *Z dziejów Opalenicy*, s. 79.

⁴² Na temat klasztoru por. H.E. Wyczawski, *Zasław*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 451–455.

⁴³ W roku 1770 wprowadzono zakaz składania ślubów uroczystych przed ukończeniem 24 roku życia. Por. M. Banaszak, *Historia Kościoła Katolickiego*, 3*: *Czasy nowożytne 1758–1914*, Warszawa 1991, s. 16. Należy pamiętać, że do połowy XIX wieku śluby wieczyste składano zaraz po rocznym nowicjacie.

sekcję rękopisu S-za-7 przechowywanego w Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie, rozpoczyna się wpisem z 6 czerwca 1781 roku, nie zawiera więc adnotacji na temat obłóczyn Hochhaus⁴⁴. W drugiej części dokumentu, zawierającej *Liber ad sacram professionem admissorum in conventu Zasłaviensi ab anno 1781*, na s. 98 odnotowano natomiast, że brat Uldaryk Hochhas złożył profesję uroczystą w kościele klasztorным dnia 28 września 1781 roku na ręce magistra nowicjatu, o. Bononiusza Kaderzawka⁴⁵. Oznacza to, że rozpoczął nowicjat rok wcześniej, we wrześniu 1780 roku, natomiast w momencie składania profesji miał ukończone 17 lat i 10 miesięcy, co w pełni odpowiadało normom ustanowionym przez Sobór Trydencki, zakładającym ukończenie 16 roku życia i roczną próbę⁴⁶.

Udanie się na studia filozoficzne i matematyczne do Lwowa oznaczało dla brata Udalryka powrót na ziemię będące od 1772 roku pod panowaniem Habsburgów, ale Hochhaus urodził się na terenie Cesarstwa, jako poddany Franciszka Stefana i Marii Teresy, zatem nie stanowiło to dla niego dodatkowych problemów administracyjnych. Jednakże fakt, że Lwów – ustanowiony stolicą Królestwa Galicji i Lodomerii – znajdował się pod rządami habsburskimi, miał swoje wymierne konsekwencje w programie nauczania, zreformowanym według zasad oświeceniowych⁴⁷. Prawdopodobnie to właśnie dlatego br. Udalryk pobierał nauki w zakresie filozofii i matematyki, co oznaczało odejście od starego programu studiów kościelnych. Wyjazd na dalsze studia do Torunia po mniej więcej trzech latach pobytu we Lwowie zbiega się niemal w czasie z utworzeniem w Galicji józefińskiego Seminarium General-

⁴⁴ Archiwalia bernardyńskie dotyczące również skasowanych prowincji Rzeczypospolitej Obojga Narodów, zostały omówione i skatalogowane przez H.E. Wyczawskiego: *Katalog Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie. Część 1. Dokumenty*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” t. 3 (1961) s. 25–102; *Katalog Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie. Część 2. Rękopisy*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” t. 4 (1962) s. 24–225; *Katalog Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie. Indeks*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” t. 6 (1963) s. 17–65; *Katalog archiwaliów bernardyńskich w zbiorach obcych*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” t. 42 (1981) s. 248–292. Rkps S-za-7 został opisany w Części 2, s. 167.

⁴⁵ Dziękuję serdecznie archiwistce prowincjalnemu, o. Władysławowi Waśko OFM za udostępnienie tej informacji.

⁴⁶ Sobór Trydencki, Sesja 25 (3 grudnia 1563), *III. Dekret w sprawie zakonników i zakonnic*, rozdz. 15, w: *Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst łaciński i polski*, t. IV: (1511–1870) *Lateran V, Trydent, Watykan I*, układ i opracowanie A. Baron – H. Pietras (Źródła myśli teologicznej, 33), Kraków 2005, s. 798–799.

⁴⁷ Por. M. Banaszak, *Historia Kościoła Katolickiego*, 3*, s. 15–19.

nego, do którego bernardyńscy klerycy uczęszczali począwszy od roku 1783⁴⁸. Być może sam Hochhaus lub jego przełożeni woleli, by uczył się on teologii w ośrodku niezależnym od władzy państwowej, co jest tym bardziej prawdopodobne, że od roku 1803 bernardyni przenieśli swoje studia ze Lwowa do Zbaraża⁴⁹.

Klasztor toruński należał do bardzo rozległej i licznej Wielkopolskiej Prowincji Bernardynów (pw. Matki Bożej Anielskiej), która rewindykowała go z rąk protestanckich w grudniu 1724 roku. Od razu umieszczono w nim studium filozofii, a w 1742 roku aktywowano również studium teologii moralnej, podnosząc je do rangi studiów generalnych II klasy⁵⁰. Co do czasu trwania studiów Hochhaus, jesteśmy zdani niemal wyłącznie na cytowany powyżej przekaz ks. Czesława Dużyńskiego, ponieważ odpis *Curriculum* zachowany w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu zupełnie pomija te dane. Lektorem teologii moralnej w Studium klasztoru toruńskiego był w latach 1783–1786 o. Bonifacy Kuhn⁵¹. Natomiast teologię spekulatywną, odpowiadającą dogmatyce, wykładali w różnych latach tego okresu następujący lektorzy⁵²: o. Piotr z Alkantary Fug (1779–1785)⁵³; o. Onufry

⁴⁸ Por. H.E. Wyczawski, *Lwów*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 196–197.

⁴⁹ Por. tamże.

⁵⁰ Por. H.E. Wyczawski, *Toruń*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 381–386.

⁵¹ Dane dotyczące składu osobowego klasztorów Prowincji Wielkopolskiej Bernardynów za ostatnie dwudziestolecie XVIII wieku są bardzo fragmentaryczne i rozproszone po wielu archiwach kościelnych i państwowych. Oprócz zasobów, które były przedmiotem cenzusu dokonanego przez Hieronima Eugeniusza Wyczawskiego, bardzo szczątkowe materiały archiwalne znajdują się w Berlinie, w Tajnym Archiwum Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz). Informację o o. Bonifacym Kuhnie zawdzięczam panu Maciejowi Stawiskiemu, który natrafił na nią w rękopisie W-7 w Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie. Zaraz po zakończeniu obowiązków lektora, o. Bonifacy Kuhn był kaznodzieją niemieckim w Sierakowie. Por. H.E. Wyczawski, *Sieraków*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 322. Na kapitule w Skępem w roku 1800 został wybrany na sekretarza prowincji; w roku 1803 był gwardianem w Kadynach, a po kapitule Piotrkowskiej wikariuszem w Kaliszu. Por. *Kronika Wschowskich Bernardynów*, pod. red. A. Pańczaka, Wschowa 2019, s. 260.

⁵² Listę lektorów teologii spekulatywnej w Toruniu odtworzył p. Maciej Stawiski na podstawie rkps. W-7 Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie.

⁵³ Poświadczony także jako Fuug i Fuhug. Urodzony około roku 1745, przez większość życia zakonnego pełnił funkcję lektora. Zmarł w Poznaniu 9 maja 1789 lub 1790 roku, tonąc w Warcie. Por. *Kroniki Bernardynów poznańskich*, opracowane przez S.B. Tomczaka – J. Wiesiołowskiego, Poznań 2002, s. 309, oraz biogram zamieszczony w: M. Stawiski, *Bernardyni w Świeciu w XVIII wieku. Analiza biograficzno-prozopograficzna*, Pelplin 2020, s. 287–288.

Amendowski (1782–1785)⁵⁴; o. Marian Koniczewski (1783–1785 i po rocznej przerwie, podczas której wykładał w Poznaniu, 1786–1787)⁵⁵; o. Jacek Kuźmicki (1785–1786)⁵⁶; o. Elekt Jabłoński (1785–1786)⁵⁷; oraz o. Roman Wax (1786–1788)⁵⁸.

Na temat przyjętych święceń Hochhaus mówi w punkcie 8 *Curriculum*, że zarówno subdiakonatu jak diakonatu i prezbiteratu udzielił mu biskup chełmiński Iwon Rogowski w roku 1787⁵⁹. Ks. Dużyński wskazuje na ten sam rok (1787), ale podaje błędne imię biskupa (Jan Rogowski)⁶⁰. *Księga wyświęconych* w diecezji chełmińskiej⁶¹ potwierdza, że szafarzem święceń – a przynajmniej subdiakonatu⁶²

⁵⁴ W sierpniu 1786 roku był trzecim lektorem teologii spekulatywnej w Warszawie. Por. M. Stawiski, *Bernardyni przasnyscy*, s. 250. W roku 1796 został pierwszym prefektem publicznej szkoły bernardynów w Warcie, gdzie zmarł 6 września 1797 roku. Por. S. Chodyński, *Szkoła OO. Bernardynów w Warcie*, Włocławek 1910, s. 5–6 (nazwisko przytoczono w formie „Amandowski”).

⁵⁵ Zmarł w Toruniu podczas pełnienia funkcji lektora, 25 lutego 1787 roku. Por. biogram w: M. Stawiski, *Bernardyni bydgoscy w XVIII wieku. Analiza biograficzno-prozopograficzna*, Pelplin 2019, s. 205–206.

⁵⁶ Lektor generalny, definitor prowincji w 1797 roku, zmarł w Piotrkowie Trybunalskim 13 lutego 1832 roku. Por. *Kronika Wschowskich Bernardynów*, s. 249; *Księga zmarłych czyli pobożne wspomnienie Ojców i Braci Zakonu Ś.O.N. Franciszka popularnie Bernardynów w Polsce zmarłych w Panu od roku 1815 aż do naszych czasów*, Kalwaria Zebrzydowska 2020, s. 62.

⁵⁷ Lektor jubilat, gwardian w Piotrkowie w 1794 roku, kustosz prowincji wielkopolskiej, prowincjał tejże w roku 1797; delegat generalny dla Prowincji Wielkopolskiej, Ruskiej i Litewskiej; zmarł w Czarniakowie 2 września 1805 roku. Por. *Kronika Wschowskich Bernardynów*, s. 242–267 (*passim*).

⁵⁸ Lektor jubilat; definitor prowincji w roku 1800 (*Kronika Wschowskich Bernardynów*, 260); wikariusz w Nowem w 1803 (Kraków, BJ, rkps. 4905, k. 77v). Zmarł jako ostatni zakonnik klasztoru w Nowem nad Wisłą 17 czerwca 1822 roku. Por. H.E. Wyczawski, *Nowe*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 237; *Księga zmarłych czyli pobożne wspomnienie*, s. 192.

⁵⁹ „Ad 8m. Ad Ordines minores et maiores hoc est: Subdiaconatus, Diaconatus, et Presbyteratus Ordinem promotus sum per Episcopum Culmensem Illustrissimum Iwonem Rogowski a.D. 1787”. AAP, KA II 290/01, k. 13r. Dane te przytacza po polsku również S. Komorowski, *Parafia opalenicka w latach 1795–1945*, s. 23.

⁶⁰ C. Dużyński, *Z dziejów Opalenicy*, s. 80.

⁶¹ Pelplin, Archiwum Diecezjalne, C-54a (*Liber ordinatorum*), s. 131–134. Reprodukację dokumentu otrzymałem dzięki uprzejmości pana Macieja Stawiskiego.

⁶² W *Liber ordinatorum* tylko w tym wypadku jest jasno zaznaczone, że święceń udzielił bp Rogowski, ale wydaje się, że jest on szafarzem wszystkich święceń udzielonych w katedrze w Chełmży w 1786 roku.

– był sufragan Iwon Onufry Rogowski⁶³, ale podaje odmienny rok święceń, a mianowicie 1786.

Święcenia subdiakonatu Udalryk Hochhaus przyjął w katedrze w Chełmży 15 kwietnia 1786 razem z ks. Janem Borzymowskim z diecezji Warmińskiej, dwoma dominikanami z Torunia (br. Teodorem Tomaszewskim i Mateuszem Lipińskim) oraz dwoma innymi bernardynami z Torunia: br. Andrzejem Derdowskim⁶⁴ i br. Andrzejem Wręzlewiczem⁶⁵.

10 czerwca tego samego roku, również w Chełmży, Hochhaus przyjął święcenia diakonatu, razem z trzema bernardynami z klasztoru toruńskiego (br. Andrzejem Derdowskim, br. Ferdynandem Ługowskim⁶⁶ i br. Andrzejem Wręzlewiczem), oraz z dominikaninem z Torunia, br. Teodorem Tomaszewskim. Tego samego dnia tonsurę i cztery niższe święcenia otrzymali dwaj inni bernardyni z Torunia: br. Wiktor Ordowicz i br. Stefan Brzuchalski⁶⁷, natomiast święcenia subdiakonatu otrzymał dominikanin br. Leon Ostrowicki, a prezbiteratu Stanisław Nagaszewski.

Brat Udalryk przyjął święcenia prezbiteratu 23 grudnia 1786 roku, również w katedrze chełmińskiej w Chełmży, z dyspensą od wymaganego wieku, która wynosiła 11 miesięcy i dwa dni. Ta informacja jest dokładnym potwierdzeniem daty urodzenia Hochhaus (24 listopada 1763), ponieważ do święceń prezbiteratu

⁶³ Iwon Onufry Rogowski urodził się w szlacheckiej rodzinie herbu Szeszor 27 października 1737 roku w Brwinowie. Został wyświęcony na kapłana diecezji poznańskiej 15 marca 1766 roku; uzyskał doktorat z obojga praw na Uniwersytecie Krakowskim; 9 sierpnia 1769 roku objął urząd wikariusza i oficjała chełmińskiego; 26 września został mianowany biskupem tytularnym *Camachus* (*Camacenus*) i sufraganem chełmińskim. Otrzymał święcenia 27 lutego 1786 roku. Zmarł w Chełmży 23 stycznia 1806 roku. Por. R. Ritzler, *Hierarchia Catholica Medii et Recentioris Aevi*, t. VI: 1730–1799, Patavii 1958, s. 142. Pominęty w *Encyklopedii Katolickiej*.

⁶⁴ Złożył profesję po odbyciu nowicjatu w Poznaniu, 4 czerwca 1779 roku. Por. *Kroniki Bernardynów poznańskich*, s. 304.

⁶⁵ Tego samego dnia biskup udzielił też tonsury i czterech święceń niższych pięciu dominikanom z klasztoru toruńskiego (Franciszek Wiśniewski, Leon Ostrowicki, Kazimierz Żebrowski, Karol Piotrowicz, Jukundus Gornicki) oraz jednemu święceń diakonatu (Stanisław Nagaszewski). Na temat Andrzeja Wręzlewicza nie znalazłem innych danych.

⁶⁶ Kaznodzieja zakonny. Zmarł w Ostrołęce 20 kwietnia 1805 roku. Por. M. Stawiski, *Bernardyni przasnyscy*, s. 250–251.

⁶⁷ Kaznodzieja i mistrz nowicjuszy. Zmarł w Poznaniu 1 maja 1813 roku, będąc członkiem klasztoru w Kościanie. Por. M. Stawiski, *Bernardyni przasnyscy*, s. 166–167.

wymagano, aby kandydat rozpoczął dwudziesty piąty rok życia⁶⁸ (byłby to więc pierwszy dzień po ukończeniu 24 lat, czyli 25 listopada 1787 roku) i od tego dnia obliczano dispensę. Świecenia prezbiteratu otrzymał wówczas również inny bernardyn z klasztoru toruńskiego, br. Piotr Kaleczyński⁶⁹; święcenia diakonatu br. Augustyn Rhode⁷⁰, święcenia subdiakonu br. Tyburcjusz Bojarzynowski i br. Wiktor Ordowicz, a tonsurę i niższe święcenia br. Antoni Wawrzek⁷¹, br. Andrzej Kossowski⁷² i br. Mikołaj Madeyski. Nawet jeśli nie znamy obecnie bliższych szczegółów na temat biografii większości z tych bernardynów, to jednak samo przytoczenie ich nazwisk daje pewien choćby mglisty zarys składu osobowego Studium teologii przy klasztorze toruńskim, w którym formował się Udalryk Hochhaus.

Warto podkreślić, że choć *Liber ordinatum* diecezji chełmińskiej określa br. Udalryka jako członka bernardyńskiego klasztoru w Toruniu, to nie posiadamy żadnego dokumentu mówiącego o tym, kiedy dokonała się jego formalna inkardynacja do Prowincji Wielkopolskiej, czy też przebywał w niej nadal jako gość, pozostając członkiem Prowincji Ruskiej aż do roku 1793, czyli do II rozbioru Polski, kiedy to większość tej prowincji znalazła się poza granicami Rzeczypospolitej, podzielona między Austrię i Rosję⁷³.

Dokładne ustalenie dalszego przebiegu życia zakonnego o. Hochhausa stwarza dość duże trudności, ponieważ pojawiają się istotne rozbieżności pomiędzy zadeklarowanymi przez niego miejscami i okresami lat, a fragmentarycznymi danymi,

⁶⁸ Sobór Trydencki, Sesja 23 (15 lipca 1563), II. *Dekret o reformie*, kanon 12, w: *Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst łaciński i polski*, t. IV, s. 700–701. Do otrzymania subdiakonu należało rozpocząć 22 rok życia, a do diakonu 23.

⁶⁹ Złożył śluby 17 marca 1784 roku w Poznaniu, musiał więc już wcześniej odbyć część studiów filozoficznych i teologicznych. Por. *Kroniki Bernardynów poznańskich*, s. 307.

⁷⁰ Odbył nowicjat w Poznaniu i złożył tam śluby 28 sierpnia 1782 roku. Por. *Kroniki Bernardynów poznańskich*, s. 306.

⁷¹ Profesję złożył w Poznaniu 8 stycznia 1781 roku. Por. *Kroniki Bernardynów poznańskich*, s. 306.

⁷² Ukończył nowicjat w Poznaniu, składając śluby 3 grudnia 1781 roku. Por. *Kroniki Bernardynów poznańskich*, s. 306.

⁷³ Na temat podziału prowincji bernardyńskich i sytuacji zakonników oraz klasztorów w okresie od I rozbioru do wojen napoleońskich por. K. Grudziński, *[Bernardyni] Prowincje i klasztory*, w: *Zakony św. Franciszka w Polsce w latach 1772–1970*, cz. III: *Zakon Braci Mniejszych – Franciszkanów*, red. J.R. Bar, Warszawa 1978, s. 9–44.

które przekazują źródła archiwalne dotyczące stanu osobowego klasztorów bernardyńskich.

W swoim życiorysie z roku 1800 Hochhaus oświadczył⁷⁴, że skończywszy studium teologii, otrzymał funkcję lektora filozofii i przez cztery lata nauczał jej publicznie w klasztorze w Piotrkowie Trybunalskim⁷⁵. Następnie, czyli około roku 1790/91, miał osiągnąć urząd lektora teologii dogmatyczno-spekulatywnej i wykładać przez pięć lat w Poznaniu (a więc mniej więcej do 1795 roku)⁷⁶, przez kolejne dwa (1796–1798) w klasztorze Warszawskim⁷⁷, a w końcu przez rok w Skępem (czyli od 1799 do początku 1800)⁷⁸. Ponadto Hochhaus zaznacza, że podczas pobytu w Poznaniu, jako znający język niemiecki, służył za naczelnego „mandatariusza” wszystkich klasztorów bernardyńskich znajdujących się w Prusach Południowych, co oznacza, że chodzi o okres po roku 1793, kiedy to z Wielkopolski i części Mazowsza król pruski powołał taki byt administracyjny. Tę samą funkcję Hochhaus miał sprawować przebywając w Warszawie, ale informacja o powierzeniu

⁷⁴ Por. Aneks I, nr 7; C. Dużyński, *Z dziejów Opalenicy*, s. 79–80.

⁷⁵ Przez większą część XVIII wieku oraz niemal do kasaty po powstaniu styczniowym, znajdowało się tam studium filozofii Prowincji Wielkopolskiej. Por. K. Grudziński, *Piotrków Trybunalski*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 262.

⁷⁶ Klasztor poznański był siedzibą nowicjatu, a często także studium teologii. Dostępne źródła nie wspominają jednak o Udalryku Hochhausie jako lektorze w Poznaniu. Por. A. Chadań, *Poznań*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 266–274; *Kroniki Bernardynów poznańskich*, opracowane przez S.B. Tomczaka – J. Wiesiołowskiego, Poznań 2002.

⁷⁷ Chodziło o klasztor Św. Anny, gdyż to tam znajdowało się studium teologii oraz nowicjat, niekiedy również studium kazuistyki i teologii moralnej, a w latach 1800–1801 uzupełniające *studium artium*, natomiast klasztor Św. Bonifacego był określany nie jako Warszawa, ale jako Czerniaków. Por. W. Murawiec, *Warszawa – Św. Anna*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 398–409; K. Grudziński, *Warszawa – Czerniaków*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 409–415.

⁷⁸ U Dużyńskiego pojawia się błędna nazwa („w klasztorze siępeńskim”). Do Skępego czasowo przenoszono z Warszawy nowicjat. Okresowo znajdowało się tu również studium teologii lub kazuistyki. W roku 1791 utworzono tu szkołę elementarną, podniesioną potem do poziomu „szkoły półśredniej”, do której uczęszczało nawet 300 chłopców. Por. W. Murawiec, *Skępe*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 322–334; P. Śliwiński, *Historia klasztoru bernardynów skępskich od początku fundacji do czasów współczesnych*, w: *260. rocznica koronacji figury Matki Bożej Skępskiej – Pani Mazowsza (1755–2015)*, pod redakcją A.K. Sitnika, Kalwaria Zebrzydowska 2016, s. 119–168.

mu reprezentowania klasztorów wobec władz pruskich nie ma jak dotąd potwierdzenia w innych źródłach.

Pod względem ukazywania chronologii przynależności o. Udalryka do różnych klasztorów Prowincji Wielkopolskiej, *Curriculum* jest zasadniczo zgodne z wersją, do której dostęp miał ks. Dużyński. Jest bowiem rzeczą zaskakującą, że bernardyn pomija w swojej biografii pobyt w dwóch klasztorach, potwierdzony przez dokumenty archiwalne.

Pierwszy casus pominięty zupełnie w *Curriculum* dotyczy Przasnysza. Maciej Stawiski wykazał na podstawie wielokrotnych podpisów Hochhausa w księgach przychodów i rozchodów klasztoru, że bernardyn z Augsburga przebywał tam przynajmniej od września 1789 roku do kwietnia 1790 roku i że pełnił tam funkcję lektora filozofii⁷⁹. Oznacza to, że pobyt o. Udalryka w Piotrkowie Trybunalskim trwał nie cztery lata, ale najwyżej dwa i pół: od początku roku 1787 do lipca lub sierpnia 1789 roku.

Drugi przypadek, pominięty w *Curriculum*, dotyczy przynależności Hochhausa do klasztoru łowickiego w roku 1791, gdzie pełnił on zarówno funkcję lektora filozofii jak również kapelana wojsk dowodzonych przez generała Raczyńskiego, o czym mówi kronika klasztorna⁸⁰. Nie wiemy, jak długo o. Udalryk przebywał w Łowiczu: można przypuszczać, że został tam przeniesiony bezpośrednio z Przasnysza (a więc nie wcześniej niż w maju lub czerwcu 1790 roku), ale na pewno w roku 1794 nie należał już do tej wspólnoty, bo nie ma go w tabeli zakonników sporządzonej przez o. Rafała Morowicza⁸¹. Można zakładać, że pobyt Hochhausa

⁷⁹ M. Stawiski, *Bernardyni przasnyscy*, s. 390.

⁸⁰ Por. A. Pabin, *Łowicz*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 206; T. Kozłowski – A.K. Sitnik, *Bernardyni łowiccy*, s. 68. Również nekrolog Hochhausa (por. Aneks II) wzmiankuje jego pracę jako kapelana, choć nie mówi o tym, gdzie i kiedy pełnił on ten obowiązek. Wspomniany generał to Filip Nereusz Raczyński (1747–1804), właściciel Rogalina, dowódca IX Regimentu Pieszego Fundacji Raczyńskich. Por. H. Dylągowa, *Raczyński Filip (1747–1804) starosta mieściski, generał-major wojsk koronnych, poseł*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIX, Warszawa 1986, s. 634. Na temat wyposażonych i dowodzonych przez niego oddziałów, które stacjonowały w Łowiczu w latach 1777–1792, por. K. Górski, *Historia piechoty polskiej*, Kraków 1893, s. 134–139 i 149–177; B. Gembarzewski, *Rodowody pułków polskich i oddziałów równorzędnych od r. 1717 do r. 1831*, Warszawa 1925, s. 21 i s. 29.

⁸¹ O. Rafał Morowicz (1730–1819) zebrał wiele dokumentów dotyczących Prowincji Wielkopolskiej, a zwłaszcza klasztoru Łowickiego. Oprócz rękopisów zinwentaryzowanych przez H.E. Wyczawskiego, bardzo cenny zbiór to *Cyrkularze, Litterae, Memoryaly, obwieszczenia, Reskrypty, Specyfikacye, Tabulae Uniwersaly, Wyszczególnienia i inne* (Łowicz, 1794–1806),

w klasztorze łowickim zakończył się po przeniesieniu IX Regimentu do Warszawy, ale nie ma na to dowodów. Oznaczałoby to w każdym razie, że przynależność do klasztoru w Poznaniu zaczęła się najwcześniej z końcem roku 1791.

Spośród wymienionych w *Curriculum* klasztorów jedynie pobyt Hochhausu w Warszawie znajduje potwierdzenie w innym dokumencie. Jest to w tym wypadku *Księga nowicjatu*⁸². Dnia 17 lutego 1798, razem z o. Marianem Dobrowolskim, o. Udalryk poświadcza obliczenie głosów w trzeciej i ostatniej wotacji nad czterema nowicjuszami: Walentym Grychowskim, Łukaszem Dąbrowskim, Marcinem Brodeckim i Stanisławem Wąsickim⁸³. Zapis pokrywa się z zakresem czasowym przynależności do klasztoru warszawskiego zarysowanym w *Curriculum*. Ponieważ w Warszawie znajdowało się wówczas studium teologii, można przypuszczać, że Hochhaus wykładał właśnie tę materię, chociaż skrót zamieszczony przy jego podpisie, w wyniku zachodzenia na siebie liter z sąsiedniej linii, pozostaje dwuznaczny: mogą to być litery LP (*Lector Philosophiae*) lub LT (*Lector Theologiae*).

Proboszcz w Opalenicy

Nieznane są motywy, które sprawiły, że w roku 1800 Hochhaus zdecydował się na przejście w szeregi duchowieństwa diecezjalnego i wystarał się o prezentę na probostwo w Opalenicy. Parafia pw. św. Mateusza była objęta patronatem prywatnym, co znaczy, że jej kolatorami byli właściciele dóbr opalenickich, sprawujący również władzę na tym miasteczkiem⁸⁴. Dnia 2 kwietnia 1800 roku, generał

znajdujący się w Krakowie, BJ, rkps 4905. W naszym wypadku chodzi o *Series Personarum Religiosae Communitatis PP. Bernardinorum Ordinis S.P. Francisci Residentium in Conventu Lovicensi Anno 1794* (rkps 4905, k. 6v).

⁸² Warszawa, Archiwum Archidiecezjalne, sygn. 688, s. 209. Dziękuję panu Maciejowi Stawiskiemu za udostępnienie reprodukcji fotograficznej tego dokumentu.

⁸³ O. Stanisław Wąsicki zmarł 4 stycznia 1841 w Złoczewie. Por. *Księga zmarłych czyli pobożne wspomnienie*, s. 21. Pozostali trzej nowicjusze albo opuścili zakon, albo umarli przed rokiem 1815, gdyż nie wymienia ich *Księga zmarłych* sporządzona przez R. Gustawa.

⁸⁴ Od połowy XV wieku miejscowość należała do jednej z gałęzi rodu Łodziów, którzy nazwali się Opalińskimi, ale po bezdzietnej śmierci Leona Wojciecha Opalińskiego oraz jego żony Teresy z Potockich przez dziesięciolecia toczyły się procesy sądowe pomiędzy ich wierzycielami a innymi pretendencjami do spadku. W roku 1792 władzę nad większością dóbr objął jeden z głównych wierzycieli Opalińskiego, kanonik Antoni Niemojewski. Por. M. Drozdowski,

Józef Niemojewski (1768–1839)⁸⁵, zwracając się do biskupa poznańskiego Ignacego Raczyńskiego⁸⁶, wystawił prezentę na wakujące po śmierci ks. Tomasza Grocholskiego beneficjum opalenickie⁸⁷.

21 kwietnia Udalryk Hochhaus, przebywając w Poznaniu, złożył w Kurii swój życiorys, w którym ubiega się o stanowisko proboszcza w Opalenicy. Nie zachował się żaden dokument ze strony jego przełożonych zakonnych zawierający pozwolenie na przejście do diecezji ani świadectwo moralności lub opinia na jego temat. Trzeba jednak założyć, że taka zgoda została udzielona, gdyż w przeciwnym wypadku nie przyjęto by go w szeregi kleru poznańskiego.

Nie wiadomo również, czy Hochhaus otrzymał indult sekularyzacyjny ze Stolicy Apostolskiej, zwalniający go w sposób definitywny ze ślubów zakonnych. Jest to raczej mało prawdopodobne ze względu na to, że w okresie wojen napoleońskich kontakty z Kurią Rzymską były dość utrudnione, a także niemile widziane zarówno przez władze pruskie jak przez władze Księstwa Warszawskiego, dążące do uniezależnienia diecezji i zakonów od zwierzchnictwa papieża⁸⁸. Ponadto fakt, że

Opalenica czasów nowożytnych, w: *Dzieje Opalenicy*, pod red. C. Łuczaka (Dzieje Miast Wielkopolski, 3), Poznań 1993, s. 60–62.

⁸⁵ Por. B. Wojcieszak, *Niemojewski Józef (1768–1839) – właściciel Opalenicy, generał brygady, kawaler Virtuti Militari*, w: *Opalenicki Słownik Biograficzny*, II, s. 86–89.

⁸⁶ Urodzony w Małoszynie 6 sierpnia 1741 roku, wstąpił do jezuitów w roku 1760, a dziesięć lat później otrzymał święcenia kapłańskie. Po zniesieniu zakonu, został inkardynowany do diecezji poznańskiej, a 12 września 1794 roku otrzymał nominację na biskupstwo poznańskie, natomiast 26 sierpnia 1806 roku został arcybiskupem gnieźnieńskim i prymasem. Zmarł 19 lutego 1823 w Przemyślu. Por. J. Perkowski, *Krótki rys życia Ignacego Nałęcz z Małoszyna i Raczyńskiego, księcia arcybiskupa gnieźnieńskiego, krzyża ś. Jana Jerozolimskiego, Orderów Orła Białego i Orła Czerwonego kawalera, zeszłego z tego świata w Galicji mieście Przemyślu dnia 19. miesiąca lutego roku 1823*, Lwów 1844; R. Ritzler, *Hierarchia Catholica Medii et Recentioris Aevi*, t. VI: 1730–1799, Patavii 1958, s. 347; H. Dylągowa, *Ignacy Raczyński*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIX, Warszawa 1986, s. 637–639; E. Gigilewicz, *Raczyński Ignacy*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. XVI, Lublin 2021, kol. 1056–1057.

⁸⁷ Odpis tego dokumentu znajduje się w AAP, KA II 290/01, k. 12r. Ks. Tomasz Grocholski od 21 grudnia 1774 roku był altarystą przy ołtarzu św. Stanisława Kostki w parafii w Buku. Funkcję tę zachował również po objęciu parafii Opalenickiej, co odbyło się 28 maja 1787 roku. Zmarł w Opalenicy 28 lutego 1800 i tamże został pochowany. Por. C. Dużyński, *Z dziejów Opalenicy*, s. 74–75.

⁸⁸ Pozwolenie na przejście do diecezji ani indult sekularyzacyjny nie zachował się w Archiwum Parafialnym w Opalenicy ani wśród dokumentów przesłanych przez Wielkopolską Prowincję Bernardynów do Konsystorza Poznańskiego (AAP, KA 11579 – „Bernardyni Poznań”).

Hochhaus w pismach i dokumentach skierowanych do Konsystorza Poznańskiego używał ciągle imienia zakonnego (Udalryk), a nie wrócił do imienia chrzestnego, wskazuje również na to, że aż do śmierci pozostał zakonnikiem⁸⁹.

W dniu 22 kwietnia 1800 roku oficjał Konsystorza, ks. Teofil Wolicki⁹⁰ skierował do Królewskiej Kamery Wojenno-Ekonomicznej dla Prus Południowych z siedzibą w Poznaniu (*Koenigliche Suedpreuss. Krieges- und Dommainen Kammer*) wniosek o zatwierdzenie nominacji Udalryka Hochhausu na probostwie w Opalenicy⁹¹. Pruski urząd udzielił swojej aprobaty już 25 kwietnia, stawiając jako swoje warunki złożenie przez nowego proboszcza przysięgi homagialnej królowi Prus (co można tłumaczyć obcym pochodzeniem Hochhausu, urodzonego w Augsburgu, a więc poza granicami Polski i Prus), a także wpłacenie do kasy Królewskiej Kamery Wojenno-Ekonomicznej kwoty odpowiadającej jednej czwartej rocznych dochodów z beneficjum opalenickiego, tzn. 72 talarów, 1 srebrnika i 6 fenigów,

Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu nie posiada również takiego pisma w teczkach dotyczących sekularyzacji zakonników.

⁸⁹ W analogicznym, choć późniejszym o 30 lat przypadku, dotyczącym ks. Kazimierza Badurskiego, ex franciszkanina konwentualnego, pełniącego w diecezji poznańskiej funkcję wikariusza (od 1833 roku w Skórzewie, od 1835 w katedrze poznańskiej), i komendarza w Mącznikach (od roku 1837), wiadomo, że używał on imienia zakonnego *Władysław* (lub podwójnego „Kazimierz Władysław”) przez okres 20 lat swojej pracy w diecezji, aż do otrzymania indultu sekularyzacyjnego. Prośbę do Konsystorza o wniesienie do Stolicy Apostolskiej o sekularyzację ks. Badurski złożył dopiero 3 czerwca 1852, a sam reskrypt odebrał on 27 września 1853. Por. AAP, KA 0029 (teczka osobowa „Ks. Kazimierz Badurski”). Od tego czasu występował już tylko pod imieniem Kazimierz (często w formie „Kaźmierz”). Ks. Badurski urodził się w Opalenicy 1 marca 1804, a zmarł w Mącznikach 22 listopada 1882.

⁹⁰ Urodzony w 1768 roku w Godzietowach, od roku 1794 był audytorem nadwornym Ignacego Raczyńskiego, prepozytem kolegiaty w Środzie Wielkopolskiej i kanonikiem poznańskim z beneficjum w Rogoźnie. W 1805 roku mianowany archidiaconem poznańskim. Po śmierci arcybiskupa Tymoteusza Gorzeńskiego (1825) został wybrany wikariuszem kapitulnym, a w roku 1828 otrzymał nominację na arcybiskupa poznańskiego i gnieźnieńskiego. Zmarł 21 grudnia 1829. Por. *Receptiones seu installationes ad episcopatum, praelaturas et canonicatus Ecclesiae Cathedralis Posnaniensis ab anno 1532 ad annum 1800, collectae et editae* a R. Weimann, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” 35 (1909) s. 158 i 160; K. Śmigiel, *Słownik biograficzny arcybiskupów gnieźnieńskich i prymasów Polski*, Poznań 2002, s. 298; K. Śmigiel, Wolicki Teofil, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. XX, Lublin 2014, kol. 885.

⁹¹ AAP, KA II 290/01, k. 14r.

z przeznaczeniem na fundusz szkolny w Prusach Południowych⁹². Hochhaus uzyskał rozłożenie opłat na trzy raty, a pierwszą z nich uiścił 15 maja 1800 roku, jak wynika z zachowanego pokwitowania⁹³.

Nie znamy dokładnej daty objęcia parafii przez nowego proboszcza. Nie zachował się ani akt jego introdukcji do parafii⁹⁴, ani akta tradycji beneficium, które zwykle zawierały również opis kościoła, budynków plebańskich oraz inwentarz nieruchomości i dóbr ruchomych⁹⁵.

Parafia, którą przejmował Udalryk Hochhaus nie ograniczała się do samego miasteczka, ale obejmowała również kilka okolicznych wsi, głównie osad olęderskich, założonych w XVIII wieku. Były to: Sielinko, Porążyn, Kopanki, Urbanowo, Olędry Potockie (obecnie Terespotockie), Olędry Troszczyńskie (Troszczyn), Olędry Łęckie lub Łęskie (dziś Łęczyce). W ostatnim dziesięcioleciu XVIII wieku odnotowano znaczny wzrost demograficzny w Opalenicy, ale spowolnił on w czasie wojen napoleońskich. W roku 1793 miasto liczyło 134 domy w swoim obrębie i 25 na obrzeżach, a mieszkały w nim 583 osoby. W roku 1800 Opalenica miała 789 mieszkańców, ale należy w to wliczyć ulokowanych tu na stałe przez Prusaków 177 żołnierzy wraz z rodzinami. W czasach Księstwa Warszawskiego ludność miasta wzrosła do 847 osób, ale po ponownym przejściu pod panowanie pruskie nastąpił wyraźny spadek liczebności mieszkańców, gdyż wg spisu z roku 1816 było ich 828⁹⁶. Nie

⁹² AAP, KA II 290/01, k. 15r. Por. C. Dużyński, *Z dziejów Opalenicy*, s. 80.

⁹³ AAP, KA II 290/01, k. 16r.

⁹⁴ *Liber Registorum Decimarum, Proventuum, Censuum*, comparatus anno 1750 [usque ad annum 1799 conductus], (dawniej w Archiwum Parafii św. Mateusza w Opalenicy, 24 września 2021 przekazany do AAP) zawiera własnoręczne wpisy dotyczące objęcia parafii pozostawione przez ks. Mateusza Zymchanowskiego w dniu 31 stycznia 1780 (k. 14r-14v) i przez ks. Tomasza Grocholskiego w dniu 9 maja 1787 (k. 17r-17v).

⁹⁵ Teczka „Akta kościoła katolickiego w Opalenicy dekanatu grodzkiego dotyczące tradycji majątku kościelnego i beneficyalnego” (dawniej w Archiwum Parafii św. Mateusza w Opalenicy, przekazane do AAP w dniu 24 września 2021) zawiera *Status Beneficii Opalenicensis post fata Martini Białkowski 1762 conscriptus*, a następnie *Opis Kościoła Parafialnego Opalenickiego przez Xiędza Macieja Całkę substytowanego Kommendarza od dnia 19 października 1828*. Zaginięcie pozostałych dokumentów należy chyba przypisać niedbalstwu ks. Eustachego Koźmińskiego, skoro brakowało nawet ksiąg metrykalnych z okresu jego proboszczowania. Por. C. Dużyński, *Z dziejów Opalenicy*, s. 82.

⁹⁶ Por. C. Dużyński, *Z dziejów Opalenicy*, s. 137; J. Wąsicki, *Opalenica w latach pierwszego panowania pruskiego (1793–1806) i w okresie Księstwa Warszawskiego*, w: *Dzieje Opalenicy*, pod red. C. Łuczaka (Dzieje Miast Wielkopolski, 3), Poznań 1993, s. 109–112.

posiadamy dokładnych danych na temat liczby parafian z okresu proboszczowania ks. Hochhaus, ale można szacować, że w okolicznych wsiach mieszkało ich nieco więcej, niż w samym miasteczku⁹⁷.

W dotychczasowych opracowaniach na temat parafii Opalenickiej i szkolnictwa w Opalenicy pomijano do tej pory znaczące zaangażowanie Udalryka Hochhaus w edukację miejscowej młodzieży. Tymczasem z raportu dotyczącego szkolnictwa parafialnego, sporządzonego przez dziekana dekanatu grodziskiego w roku 1803, wynika, że na terenie parafii opalenickiej, oprócz szkoły w mieście, współfinansowanej przez magistrat i plebana, oraz drugiej, znajdującej się we wsi Terepotockie, zamieszkaney przez osadników olęderskich, ks. Hochhaus prowadził na plebanii trzecią, prywatną szkołę dla synów „znaczniejszych obywateli” miasteczka, z wyższym programem nauczania⁹⁸. Można się domyślać, że to prywatne nauczanie pozwalało opalenickim chłopcom na kontynuowanie później swojego wykształcenia w poznańskim lub w leszczyńskim gimnazjum, zważywszy na erudycję Hochhaus oraz jego wcześniejszą karierę jako zakonnego lektora filozofii i teologii. Nasuwa się zarazem pytanie o to, czy przynajmniej w niektórych klasztorach bernardyńskich Hochhaus nie był wcześniej zatrudniony również jako nauczyciel

⁹⁷ Statystyka sporządzona przez administratora parafialnego, ks. Macieja Całkę w roku 1828, pomijająca mieszkańców Urbanowa i Kopanek, wskazywała 1200 katolików w Opalenicy oraz 1033 w pozostałych miejscowościach należących do parafii. Por. C. Dużyński, *Z dziejów Opalenicy*, s. 82.

⁹⁸ AAP, KA 9445 (Generalia dekanatu grodziskiego, 1797–1838), k.n.n. *Rapport względem ułożenia szkółek Parafialnych z całego dekanatu grodziskiego w powiecie kościańskim ... przez księdza dziekana grodziskiego anno domini 1803*: „Rapport z parafii Miasteczka Opalenicy. Szkołę i wolne pomieszkanie dla dyrektora oraz utrzymywanie reparacyi przyjął na siebie magistrat opalenicki. O utrakwistę dokładnego starać się będzie magistrat z Plebanem. Roczna pensja dla Dyrektora iest ustanowiona przez obywatelów opalenickich to iest ReichsTalarów 60, do której summy obowiązwał się dokładać corocznie miejscowy pleban ReichsTalarów sześć, czyli to zł polskich 360. W każdą sobotę obowiązuje się miejscowy pleban wizytować szkołę, uważać pożytek dzieci y pilnować nauczyciela. Co się tycze przyłożenia się Dominii nic pewnego niemasz, ponieważ Dominium pod samym kordonem Rosyjskim rezyduje y żaden na interes niniejszy rezolucyi niedaje. Znajduje się ieszcze w Parafii Opalenickiej szkoła druga na Olendrach Potockich, której Dyrektor dostarczającą ma pensją od Gminy swojej. Trzecią szkołę w tym czasie z ochoty chwalebney z znaczniejszych obywateli synów złożoną utrzymuje X. Pleban Opalenicki w Domu swoim, którym górniesze podaje nauki”. Mianem utrakwisty określano nauczyciela zdolnego do nauczania obu języków, tzn. polskiego i niemieckiego.

szkół elementarnych i średnich⁹⁹. Plebańska szkoła działała prawdopodobnie aż do śmierci o. Udalryka, czyli do roku 1813.

Jako proboszcz, ks. Hochhaus musiał się zatroszczyć o pilny i kosztowny remont świątyni¹⁰⁰. Z tego względu dnia 27 sierpnia 1803 roku zwraca się on do Konsystorza z prośbą o „konsens *ad agendum in foro competenti* w interesie następującym”, dotyczącym spłaty zaległej z 15 lat (1786–1800) dziesięciny ze wsi Porażyn, leżącej w granicach parafii, a należącej do generała Jana Lipskiego¹⁰¹. Opalenicki pleban skarży się, że przebywający w „Królestwie Moskiewskim” Jan Lipski od wielu lat zalega z opłatami należnymi Kościołowi, natomiast jego syn, Józef Lipski¹⁰², wymawiał się, że nie ma plenipotencji do układania się o zaległą dziesięcinę. Hochhaus odebrał bieżącą dziesięcinę za rok 1801, a w roku 1802 Jan Lipski przybywszy do Poznania zapłacił 25 talarów i przyrzekał na słowo honoru, że ułoży się o zaległą kwotę do następnego roku, ale tego nie dotrzymał¹⁰³. Nie wiadomo, czy Konsystorz

⁹⁹ Na temat szkolnictwa w Wielkopolskiej Prowincji Bernardynów por. I.M. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów na przełomie XVIII-XIX wieku*, „Studia Franciszkańskie” 11 (2001) s. 307–325; I.M. Rusecki, *Bernardyńskie szkolnictwo elementarne i średnie, 1772–1864*, Łódź 2011; A.K. Sitnik, *Szkoły bernardyńskie na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1772–1863*, „Biuletyn Historii Wychowania” 41 (2019) s. 7–34.

¹⁰⁰ Na potrzebę znacznych wydatków związanych z nagłym remontem kościoła, ale przewyższających możliwości finansowe plebana i parafii bez znacznego wkładu kolatorów wskazywał już w roku 1780 ks. Mateusz Zymchanowski, który nie był w stanie podjąć takich prac. Por. C. Dużyński, *Z dziejów Opalenicy*, s. 72–73. Cytowana przez tego autora notatka znajduje się w *Liber Registorum Decimarum, Proventuum, Censuum, comparatus anno 1750 [usque ad annum 1799 conductus]*, k. 101r (dawniej w Archiwum Parafii św. Mateusza w Opalenicy, 24 września 2021 przekazany do AAP).

¹⁰¹ Jan Lipski herbu Grabie (1739/43–1832), syn Prokopa Lipskiego i Teresy z Dąmbskich, był generałem Brygady Wielkopolskiej Kawalerii Narodowej, właścicielem Czerniejewa i Trzebini. Por. *Nekrolog*, „Kurjer Warszawski” 12 (1832) nr 113 (26 kwietnia) s. 578; *Notaty generała Brygady Wielkopolskiej Kawalerji Narodowej z lat 1775–1778*, z rękopismów spisane przez J.I. Kraszewskiego (Biblioteka pamiątek i podróży po dawnej Polsce, 4), Drezno 1871; *Rys Życia p. JW. Jana Lipskiego Generała Woysk Polskich* (Poznań, Biblioteka Raczyńskich, Rkp. 620); B. Krakowski, *Lipski Jan h. Grabie (ok. 1739 lub 1743 – 1832)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XVII, Warszawa 1972, s. 431–432.

¹⁰² Znany jako Józef Egidiusz lub Józef Elidiusz, ur. 1769, zm. 1812, rotmistrz kawalerii i generał major milicji gnieźnieńskiej, uczestnik powstania kościuszkowskiego. Por. B. Krakowski, *Lipski Józef Egidiusz*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XVII, s. 434.

¹⁰³ Por. AAP, KA II 290/01, k. 17r-17v.

wydał zgodę na wszczęcie procesu sądowego ani czy parafii opalenickiej udało się odzyskać należne opłaty¹⁰⁴.

W tym samym roku ks. Hochhaus zwraca się do Konsystorza Poznańskiego z prośbą o pozwolenie na odebranie kwoty 1000 złotych od wykonawców testamentu sporządzonego 15 sierpnia 1799 roku przez Marcina Silskiego, który zmarł w wieku 67 lat w roku 1802. Do wypłacenia tej sumy był zobowiązany brat zmarłego, Paweł Józef Silski. Proboszcz zamierzał ją odebrać wraz z ekonomami kościelnymi¹⁰⁵ i pragnął ją przeznaczyć na remont kościoła, który miał dziurawy dach i groził zawaleniem. Jednocześnie zaznaczał, że kwota zapisana w testamencie była niewystarczająca do pokrycia w całości kosztów remontu, ale uważał ją za niezbędną do realizacji planowanych prac¹⁰⁶.

Starając się zapewnić parafii odpowiednie podstawy materialne, 7 czerwca 1804 roku, ks. Hochhaus zwrócił się do Konsystorza z pismem o pozwolenie na wystąpienie o potwierdzenie sądowe kompozytów na rzecz kościoła. W uzasadnieniu zaznaczał, że do tej pory fundusze przekazywane przez kolatorów były uregulowane tylko ustną umową, natomiast generał Józef Niemojewski zgodził się na ich oficjalne usankcjonowanie¹⁰⁷.

Jednocześnie ruszył znaczniejszy remont kościoła i otaczającego go cmentarza, jak to wynika ze sprawozdania, które ks. Hochhaus wysłał 22 lutego 1805 roku do Konsystorza diecezjalnego. We wspomnianym piśmie informuje on – zgodnie z zaleceniem otrzymanym 1 czerwca poprzedniego roku – o całkowitym zakończeniu reparacji kościoła parafialnego oraz o wzniesieniu muru wokół cmentarza przylegającego do świątyni. Wykonany inną ręką dopisek poświadcza, że do listu

¹⁰⁴ *Regestra Percepty y Expensy Kościoła Opalenickiego od ustanowienia nowych ekonomów 24.04.1799 [do 1817]* (AAP, Pa 290/001) nie odnotowują żadnych znaczniejszych wpłat w tym okresie.

¹⁰⁵ Byli nimi wówczas Józef Badurski i Marcin Palicki. Por. *Regestra Percepty y Expensy Kościoła Opalenickiego od ustanowienia nowych ekonomów 24.04.1799 [do 1817]* (AAP, Pa 290/001).

¹⁰⁶ Por. AAP, KA II 290/01, k. 18r-18v. W latach 1831–1848 Filip Neuman toczył przeciw parafii proces o zwrot teje kwoty (por. AAP, KA II 10219), co oznacza, że została ona wypłacona przez spadkobierców na rzecz kościoła.

¹⁰⁷ Por. AAP, KA II 290/01, k. 19r. Sytuacja materialna parafii uległa znacznemu pogorszeniu, gdy po śmierci Leona Wojciecha Opalińskiego dobra opalenickie zostały podzielone między jego spadkobierców i wierzycieli, a także na skutek zmian prawnych związanych z przejściem pod panowanie pruskie.

były załączone stosowne rachunki kościelne i potwierdzenie ze strony kolatora¹⁰⁸. Załączniki te niestety zaginęły i można się tylko domyślać, że remont dotyczył przede wszystkim dachu i być może pękających murów kościoła.

Ponieważ pieniądze pochodziły bezpośrednio od kolatora, ekonomowie kościelni nie odnotowali wydatków na remont z lat 1804–1805 w *Regestrach Percepty y Expensy*. Księga ta poświadcza jednak, iż od samego początku swojego pobytu w Opalenicy proboszcz Hochhaus nie szczędził zabiegów o utrzymanie świątyni i jej otoczenia. Już w roku 1800, a dokładnie 6 czerwca, za wykonanie nowych okien w kaplicy (prawdopodobnie chodzi o kaplicę Przemienienia Pańskiego) zapłacono 4 złote i 19 groszy; 19 września szklarz pobrał 30 złotych za oszklenie wszystkich okien w kościele; natomiast 21 września kowal otrzymał 7 złotych i 18 groszy za drzwi do krypty znajdującej się w połowie kościoła. W październiku 1801 roku murarzowi naprawiającemu mur przy dzwonnicy zapłacono 4 złote, a na gwoździe użyte do reparacji drewnianej dwonnicy wydano 4 złote i 12 groszy. Dnia 19 kwietnia 1803 roku wymieniono na całkowicie nową część okien, za które zapłacono 30 złotych, nie licząc okuć, za które kowal otrzymał 5 złotych; ponadto na gwoździe do drzwi od cmentarza wydano 2 złote, a srebrne lichtarze kosztowały 150 złotych. 6 maja 1806 roku kowal wykonał nowe serce do jednego z dzwonów, za co wziął 20 złotych. W roku 1808 sporządzono nowe okna „na kaplicę” (co należy chyba utożsamiać z północną kaplicą emporową MB Szkaplerznej) w cenie 12 złotych (23 maja); kolejną partię okien opłacono szklarzowi 25 sierpnia, kwotą 15 złotych, uiszczając jednocześnie 1 złoty i 15 groszy kowalowi za żelazne pręty do okien, a 24 listopada na sążen drewna dla organmistrza wydano 9 złotych, co oznacza, że wykonywał on jakieś prace modernizacyjne przy organach, ale nie odnotowano ani kwoty, jaką mu zapłacono, ani jakie zlecenie otrzymał. 30 maja 1810 roku za pokrycie dzwonnicy Tomasz Fixiński pobrał z kasy kościelnej 12 złotych, a jego pomocnik, niejaki Goździecki, 9 złotych. 27 kwietnia 1811 roku znów dokonano wymiany okien, tym razem na kwotę 48 złotych. 8 października wymieniono część rynien na kościele, płacąc za blachę 5 złotych i 15 groszy, natomiast 14 grudnia za odlanie nowych lichtarzy z powierzonego materiału uiszczono 44 złote i 15 groszy. 16 maja 1813 roku kolejny raz ekonom kościelny Józef Badurski wypłacał szklarzowi 11 złotych za szklenie okien w świątyni¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Por. AAP, KA II 290/01, k. 20r.

¹⁰⁹ *Regestra Percepty y Expensy Kościoła Opalenickiego od ustanowienia nowych ekonomów 24.04.1799 [do 1817]* (AAP, Pa 290/001).

17 listopada 1807 roku zamieszkały w Opalenicy Walenty Jórgoski¹¹⁰ wysłał do Konsystorza Diecezjalnego skargę albo raczej – jak można wywnioskować – oszczerczy donos na ks. Hochhausu. Skarżący utrzymywał, że proboszcz jest często nieobecny w parafii, przez co nikt nie umiera bez chrztu, dorośli bez namaszczenia i wiatyku, a zdarzyło się nawet, że ludzie z wioski musieli czekać przez cały dzień ze zwłokami na pogrzeb. Jórgoski zarzucał też Hochhausowi, że utrzymywał dobre stosunki z pruskimi urzędnikami, będącymi ewangelikami a nie katolikami, i że jest z nimi na ty. Ponadto proboszcz zachowuje się bardziej jak aktuariusz, tłumacz i protokolant sędziego nadwornego niż jak ksiądz katolicki, będąc obecny przy każdym procesie cywilnym i kryminalnym. Opalenicki pleban miał też wpływać na wydawane wyroki, godzić swoich przyjaciół, a podżegać do niezgody pomiędzy swoimi nieprzyjaciółmi. Ponadto proboszcz nie zatrudnia żadnego wikariusza, a dawniej było w parafii dwóch księży. Jórgoski był też zgorzchniony tym, że młoda wdowa Wolińska „za pruskich czasów pod tytułem gospodyni, dziś pod tytułem dzierżawczyny z dziećmi swoimi w wikaryacie mieszka”, i to u niej ks. Hochhaus spożywa śniadania, obiady i kolacje. Jako świadków, którzy mogą potwierdzić jego donos, ale milczą, bojąc się proboszcza jak ognia, Jórgoski wymienia dwóch ekonomów kościelnych oraz Marcina Dybizbańskiego i Józefa Silskiego¹¹¹.

Na ostatniej stronie listu denuncjatora oficjał konsystorski zamieścił adnotację, iż ks. Hochhaus ma 14 dni na przedstawienie wyjaśnień. Zgodnie z ówczesną praktyką, przesłano mu odpis zarzutów, przedstawiając je w formie anonimowej. Sam fakt, że Konsystorz nie zlecił dziekanowi grodzickiemu przesłuchania proboszcza oraz świadków dla obu stron, świadczy o tym, że do donosu podchodzono z dużą rezerwą. Oskarżony pleban przedstawił swoje wyjaśnienia w liście

¹¹⁰ W miejscowych księgach metrykalnych i w aktach stanu cywilnego nazwisko to występuje również w formie „Jórgowski”, „Jurgoski” i „Jurgowski”. Prawdopodobnie jest to Walenty Jurgoski, kowal dworski, który zmarł w Opalenicy 12 października 1810 roku, zostawiając po sobie wdowę, Franciszkę z Fixińskich, mającą 30 lat i mieszkającą w domu pod numerem 114. Por. Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Opalenica, *Duplikat zejścia, 1810–1811*, s. 2 (Archiwum Państwowe w Poznaniu [=APP], 53/3427/0/3/5).

¹¹¹ Por. AAP, KA II 290/01, k. 25r-26v. Treść donosu jak również udzielone przez Hochhausu wyjaśnienia przytacza w swojej pracy także S. Komorowski (*Parafia opalenicka w latach 1795–1945*, s. 24–28), jednak nie zawsze odczytuje dokładnie nazwiska oraz daty; ponadto nie do końca można się zgodzić z jego interpretacją faktów i oceną postępowania o. Udalryka.

datowanym 17 grudnia 1807 roku, wysłanym z Opalenicy¹¹². Pismo to rzuca wiele światła na działalność o. Udalryka oraz na funkcjonowanie opalenickiej parafii na początku XIX wieku.

W wyjaśnieniu proboszcz oświadczył, że już blisko cztery lata całą pracę parafialną sam obsługuje¹¹³, ale w główne święta ma pomoc (prawdopodobnie od reformatów z Woźnik lub od bernardynów z Grodziska Wielkopolskiego)¹¹⁴. Ponieważ w parafii nie ma żadnych legatów na drugiego kapłana, nie może zatrudnić wikariusza, zwłaszcza że wszystkie dochody proboszczowskie przeznacza na ratowanie budynku kościelnego od ruiny. Poprzedni proboszczowie szukali wikarych, bo nie mówili po niemiecku, a do parafii należą trzy katolickie gminy olęderskie, w których mieszkańcy nie rozumieją języka polskiego. Co do wyjazdów poza parafię i wynikających stąd domniemyanych zaniedbań względem wiernych, Hochhaus broni się, że podróżuje tylko w obrębie sąsiednich miejscowości, a jeśli zdarza się potrzeba dłuższej nieobecności, zapewnia na ten czas innego kapłana. Dlatego nie jest prawdą, żeby z jego winy ktokolwiek umarł bez sakramentów. Tylko raz zdarzyło się, że nie pogrzebał zmarłego w dniu, gdy przywieziono ciało (chodziło o niejakięgo

¹¹² Por. AAP, KA II 290/01, k. 27r-28v.

¹¹³ Ostatnim znanym wikariuszem w XVIII wieku był poświadczony podczas wizytacji kanonika Kajetana Gliszczyńskiego (14 marca 1778; por. AAP, AV 34, f. 150v-162r) pochodzący z Opalenicy ks. Jakub Staszewski, mieszkający u swoich krewnych. Spełniał on najpierw obowiązki kapelana zamkowego, później mansjonarza (jako taki figuruje jeszcze podczas introdukcji proboszcza Tomasza Grocholskiego w 1787), ale schematyzm diecezjalny z roku 1792 odnotowuje jego zgon (1791), nazywając go wikariuszem. Z odpowiedzi Hochhausu wynika, że mniej więcej do 1803 roku posługiwał w Opalenicy jakiś inny kapłan, być może zatrudniony jeszcze przez jego poprzednika, ale żadne źródła nie podają jego nazwiska. Pierwszym znanym wikariuszem w XIX wieku jest ks. Franciszek Spiczke, pochodzący z diecezji kujawskiej, pracujący tu w latach 1817–1818 (por. AAP, KA II 290/01, k. 60r i k. 66r-67r), a po nim ks. Wawrzyniec Fixiński, w latach 1821–1822 (por. AAP, KA II 290/01, k. 74r i k. 83r).

¹¹⁴ Współpracę duszpasterską Hochhausu z reformatami poświadcza list dziekana grodzkiego ks. Tomasza Krajewskiego (por. AAP, KA II 290/01, k. 31r-32r). W roku 1803 klasztor bernardynów w Grodzisku liczył 10 kapłanów, tzn. gwardiana, definitora, wikariusza, pięciu kaznodziejów i dwóch spowiedników, nie licząc czterech braci laików. Por. *Tabula Patrum et Fratrum... in capitulo Petricoviae Anno 1803 celebrato... praesentata* (Kraków, BJ, rkps. 4905, k. 78v). Pod koniec roku 1812 liczba ta zmniejszyła się już do sześciu kapłanów i czterech braci. Por. P.F. Neumann, *Wykaz personalny klasztorów diecezji poznańskiej z 1812 roku. Rękopis OA II 40 w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” t. 79 (2003) s. 411.

Szymona z Porążyna), ponieważ nie minęły jeszcze dwa dni od jego śmierci, a prawo nakazuje pochówek na trzeci dzień od zgonu.

W kwestii rzekomej żałyłości z Julianną Wolińską, Hochhaus tłumaczy, że na probostwie nigdy nie miał gospodyni ani żadna kobieta tam za jego czasów nie mieszkała¹¹⁵. Zmarły w Sielinku szlachcic Walerian Woliński¹¹⁶ prosił go przed śmiercią o opiekę nad żoną i dziećmi. Ponieważ w tym samym czasie kończył się kontrakt na wynajem budynku wikariatu, proboszcz ułożył się z dotychczasowym dzierżawcą i zamieszkała tam Wolińska „z dziećmi i czeladzią”. Dom ten znajduje się po drugiej stronie kościoła¹¹⁷. Hochhaus przypuszczał, że donosiciel chciał korzystnie dla siebie wynająć to mieszkanie.

Co do swojego uczestnictwa w procesach sądowych, opalenicki proboszcz wyjaśniał w piśmie do Konsystorza, że przez długi czas sądy odbywały się na plebanii, ale on dążył do pogodzenia ludzi. Ponadto bezpłatnie tłumaczył stronom procesowym z polskiego na niemiecki i z niemieckiego na polski, starając się bronić prostych ludzi przed wyzyskiem, podstępem i oszustwem.

Zarzut bycia bardziej aktuariuszem i urzędnikiem niż duszpasterzem należy chyba traktować jako bezpodstawny i będący wyrazem osobistego uprzedzenia ze strony donosiciela¹¹⁸. W rzeczywistości od 1794 roku w zaborze pruskim kościelne obowiązkowe rejestry urodzeń, małżeństw i zgonów uzyskały rangę dokumentów

¹¹⁵ Ówczesny budynek plebanii, położony na osi wschód-zachód po północnej stronie kościoła, był niezbyt obszerny (16 × 10,5 m), parterowy, zbudowany z drewna, ale częściowo podpiwniczony. Sienć wejściowa dzieliła go na dwie części: w zachodniej znajdowały się dwa skromne pokoje proboszcza oraz komórka, natomiast we wschodniej kuchnia, spiżarnia i izba mieszkalna dla służby. Prawdopodobnie tę część budynku Hochhaus wykorzystywał jako salę lekcyjną. Por. A. Horowski, *Przewodnik historyczno-artystyczny po kościele Świętego Mateusza w Opalenicy*, współpraca J. Horowska, Opalenica 2020, s. 201–205.

¹¹⁶ Zmarły 12 czerwca 1805 roku Walerian Woliński w wieku lat 56, określony jako *possessor* Sielinka i komisarz generalny dóbr opalenickich, był chyba raczej tylko dzierżawcą a nie właścicielem majątku sielinkowskiego, skoro wdowa po nim znalazła się w trudnościach materialnych. Por. *Teki Dworzaczka*, *Metrykalnia katolickie*, nr 55162 (teki.bkpan.poznan.pl); Opalenica, akt zgonu, rok 1805, wpis nr 24 (AAP, PM 203/05 – Opalenica).

¹¹⁷ Tzn. po stronie południowej. Dom wikariuszowski spłonął w pożarze w roku 1846. W 1896 roku parcela ta została odkupiona przez miasto pod budowę obecnego ratusza. Por. A. Horowski, *Przewodnik historyczno-artystyczny*, s. 234–236.

¹¹⁸ Stwierdzenie ks. Czesława Dużyńskiego, jakoby o Hochhausie „utrzymało się [...] podanie, iż był andzwyyczaj ostrym i opryskliwym, lud zaś bał się go jak ognia” (C. Dużyński, *Z dziejów Opalenicy*, s. 80) jest dość niewiarygodne, ze względu na okres prawie 90 lat, które upłynęły

publiczno-prawnych, choć nadal prowadzili je proboszczowie. Jednocześnie zostali oni zobowiązani do sporządzania uwierzytelnionych odpisów aktów, które były przesyłane do sądu I instancji, właściwego dla miejscowości należących do parafii.

W momencie, gdy powstawał donos, na terenie Księstwa Warszawskiego był już wprowadzony w życie *Kodeks Napoleona*, przewidujący świecki charakter małżeństwa i innych aktów metrykalnych (1807). Jednak dopiero w roku 1808, na mocy dekretu Fryderyka Augusta Wettyna wprowadzono akta stanu cywilnego, które mieli prowadzić urzędnicy świeccy, choć w praktyce sporządzali je duchowni jako osobne księgi¹¹⁹, okresowo uwierzytelniane przez okręgowych urzędników sądowych¹²⁰. W Archiwum Państwowym w Poznaniu zachowały się akta stanu cywilnego prowadzone przez o. Udalryka Hochhausu zgodnie z wymogami prawodawstwa Księstwa Warszawskiego¹²¹. Wynika z nich, że proboszczowi powierzono zadanie

od śmierci o. Udalryka do momentu, w którym pisze Dużyński. Wydaje się raczej, że w rzeczywistości przytacza on zarzut Walentego Jórgowskiego.

¹¹⁹ Według ks. Dużyńskiego dopiero w roku 1810 narzucono duchowieństwu obowiązek pełnienia urzędów cywilnych (Por. C. Dużyński, *Z dziejów Opalenicy*, s. 81). Jednakże pierwszy zachowany wpis do księgi urodzeń, prowadzonej przez Hochhausu jako Urzędnika Stanu Cywilnego, pochodzi z 1 maja 1808 roku. Por. Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Opalenica, *Księga urodzeń 1808–1812*, s. 1 (APP, 53/3427/0/1/1). Na okładce księgi nosi nazwę *Liber Baptisatorum 1808–1812*, jednak w rzeczywistości jest to księga urodzeń, jak to wynika z samej treści wpisów i o czym mówi także późniejsza adnotacja na *verso* początkowej karty ochronnej. Zdaje się ona wskazywać na fakt odtworzenia księgi chrztów, być może zniszczonej za czasów ks. Koźmińskiego: „Wszystkie zapisy urodzenia zawarte w niniejszej *Księdze Urodzeń Urzędu Stanu Cywilnego w Opalenicy*, przepisane zostały celem łatwiejszego ich odnalezienia do nowego «*Liber Baptisatorum*» dla roczników 1808–1812. Wypisy z tejże książki zostały oznaczone w nowej księdze wypisaną czerwonym atramentem literą «R». Przy tejże literze «R» podana strona oznacza odnośną stronę w niniejszej księdze”.

¹²⁰ Ślad takiego uwierzytlenienia znajduje się u dołu strony 170 w *Księdze Urodzeń 1808–1812* (APP, 53/3427/0/1/1): „Zaświadczam iako w tej książce stron numerowanych po prawey dołem, po lewey zaś stronie górą, nazwiska mego pieczęcią oznaczonych, czyli zaparafowanych iest sześćdziesiąt. Dan w Kościanie dnia trzydziestego miesiąca kwietnia, tysiąc osmset jedenastego roku. Józef Łódzia Bieczyński Sędzia Pokoju Powiatu Kościańskiego departamentu Poznańskiego”. Obecne strony 51–106 są parafowane pieczęcią sędziego Kaczorowskiego, a strony 1–49 pieczęcią sędziego Grabskiego.

¹²¹ Są to: *Księga Urodzeń 1808–1812* (APP, 53/3427/0/1/1); *Duplikat ślubów 1809–1810* (APP, 53/3427/0/4/2); *Duplikat ślubów 1810–1811* (APP, 53/3427/0/4/4); *Duplikat zapowiedzi 1810–1811* (APP, 53/3427/0/4/6); *Duplikat zejścia 1809–1810* (APP, 53/3427/0/5/3); *Duplikat zejścia 1810–1811* (APP, 53/3427/0/5/5); *Duplikat umarłych 1811* (APP, 53/3427/0/5/7); *Duplikat*

urzędnika stanu cywilnego, gdyż jako taki występuje on w każdym poszczególnym akcie. Podpisuje się jednak nie imieniem zakonnym (Udalryk Hochhaus), ale jako „Xsiądz Antoni Hochhaus Proboszcz Opaleński, Urzendenik (!) Stanu Cywilnego”¹²². Pozostaje zagadką, dlaczego Hochhaus używał imienia „Antoni”, skoro w akcie chrztu został zapisany jako „Jan Nepomucen Kajetan”. Imieniem „Antoni” zostanie określony także w opublikowanych po jego śmierci ogłoszeniach, wzywających ewentualnych spadkobierców do stawienia się w Trybunale Cywilnym Departamentu Poznańskiego¹²³.

Jeśli idzie o sprawowane przez o. Udalryka urzędy cywilne, to jego nekrolog, napisany przez anonimowego przyjaciela (prawdopodobnie duchownego), obok funkcji urzędnika Stanu Cywilnego wymienia również obowiązki pełnomocnika rodziny Niemojewskich oraz o funkcji zastępcy wójta¹²⁴. Tę ostatnią miał może na myśli ks. Dużyński, gdy pisał w roku 1902: „Gdy w r. 1810 narzucono duchowieństwu urzędy cywilne, piastował taki X. Hochhaus w Opalenicy, obchodząc się bardzo ostro i surowo z parafianami”¹²⁵. Nie wiadomo, na ile wiarygodna jest informacja o surowym traktowaniu parafian, skoro autor formułuje ten sąd z dystansu 90 lat. Być może w grę wchodzi tu uprzedzenie Dużyńskiego do Niemców, spowodowane przez politykę Kulturkampf, oraz treść donosu Walentego Jórgowskiego. Jest to tym bardziej prawdopodobne, że autor książki *Z dziejów Opalenicy* pomija

umarłych 1811–1812 (APP, 53/3427/0/5/8). Natomiast księgi metrykalne z tego okresu to *Liber mortuorum 1794–1811* (AAP, PM 203/05) i *Liber baptisatorum 1794–1821* (AAP, PM 203/07).

¹²² Pierwszy wpis w *Księdze Urodzeń 1808–1812*, k. 1 (APP, 53/3427/0/1/1) brzmi: „Roku tysiąc osiemsetnego ósmego dnia pierwszego miesiąca maja o godzinie dziewiątej przed południem, przed nami Proboszczem Opaleńskim sprawującym obowiązki Urzendenika (!) Stanu Cywilnego Gminy Opaleńskiej, Powiatu Kościańskiego w Departamencie Poznańskim, stawił się Jan Chałupnik liczący lat trzydzieści, w Jastrzembnikach Gminy Opaleńskiej zamieszkały (!), y okazał nam dziecię płci żeńskiej, które urodziło się w domu jego pod numerem piątym na dniu dzudziestym siódmym kwietnia roku bieżącego, oświadczając, iż iest spłodzone z niego, y Agnieszki dwadzieścia dwa lat mającey, iego małżonki, y że życzeniem iego iest nadać mu Imię Magdalena. Po uczynieniu powyższego oświadczenia y okazania dziecięcia w przytomności Filipa Kozbra trzydzieści lat y Mikołaja Szudy trzydzieści trzy lat mającego, Gospodarzy w Jastrzembnikach osiadłych, [uczyniliśmy] niniejszy Akt Urodzenia y po przeczytaniu onegoż stawiającym podpisałyśmy ile że osoby w Akcie wyrażone pisać nieumieją. Xiądz Antoni Hochhaus Proboszcz Opaleński Urzendenik Stanu Cywilnego”.

¹²³ Zob. niżej w niniejszym artykule.

¹²⁴ Por. Aneks II do niniejszego artykułu.

¹²⁵ C. Dużyński, *Z dziejów Opalenicy*, s. 81.

całkowicie (świadomie lub nieświadomie) informacje o wybitnym talencie kaznodziejskim Hochhausa, który niewątpliwie cieszył się w diecezji poznańskiej pewną sławą i poważaniem.

Świadczy o tym fakt, że 15 sierpnia 1812 roku, gdy w Księstwie Warszawskim obchodzono uroczyste urodziny Napoleona, to właśnie opalenicki proboszcz głosił kazanie w Farze Poznańskiej podczas głównej mszy celebrowanej z okazji tego święta państwowego przez oficjała konsystorza kanonika Klemensa Wierusz Walknowskiego (1743–1826)¹²⁶. Uroczystości świeckie zaczęły się już wieczorem 14 lipca od salw armatnich, bicia w dzwony we wszystkich kościołach Poznania oraz koncertów orkiestr dętych. We mszy brali udział przedstawiciele władz cywilnych Księstwa Warszawskiego (m.in. wojewoda Ksawery Szymon Działyński i kasztelan Józef Jaraczewski¹²⁷), którzy szpalerem przeszli z pałacu rządowego do kościoła. Na zakończenie mszy, uświetnionej przez orkiestrę, biskup Tymoteusz Gorzeński¹²⁸ zaintonował *Te Deum*¹²⁹.

¹²⁶ Klemens Wierusz Walknowski (1743–1826), syn Józefa herbu Wierusz i Krystyny z Potockich herbu Pilawa, kasztelanówny Rogozińskiej; od roku 1779 kanonik koadiutor Kantorii; w roku 1800 primicerius katedralny i prepozyt krotoszyński; później wikariusz generalny i oficjał poznański, od roku 1812 kustosz kapituły poznańskiej, proboszcz parafii św. Wojciecha w Poznaniu. Por. *Receptiones seu installationes ad episcopatum, praelaturas et canonicatus Ecclesiae Cathedralis Posnaniensis*, s. 155–156 i s. 159.

¹²⁷ Por. S. Dołęga Cieszkowski, *Senatorowie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego 1807–1815–1831*, Warszawa 1891, s. 15, 18, 31–32 i 41–42; W. Dworzaczek, *Ksawery Szymon Działyński h. Ogończyk*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. IV, Warszawa 1948. Józef Jaraczewski był mianowany kasztelanem w roku 1812, zmarł w 1820.

¹²⁸ Kanonik poznański od 20 marca 1764; biskup smoleński i sufragan krakowski od roku 1790; biskup poznański od roku 1805; w 1821 po podniesieniu diecezji do rangi arcybiskupstwa i połączeniu jej z Gnieznem, arcybiskup i prymas Polski. Zmarł w Poznaniu 20 grudnia 1825 i został pochowany w tamtejszej katedrze. Por. *Receptiones seu installationes ad episcopatum, praelaturas et canonicatus Ecclesiae Cathedralis Posnaniensis*, s. 150; S. Dołęga Cieszkowski, *Senatorowie Księstwa Warszawskiego*, s. 36; *Wielkopolski Słownik Biograficzny*, pod red. A. Gąsiorowskiego i J. Topolskiego, Warszawa–Poznań 1981, s. 214; J. Dyl, *Gorzeński Tymoteusz*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. V, Lublin 1989, kol. 1309.

¹²⁹ Por. „Gazeta Poznańska” nr 67/1812 (w Środę dnia 19 sierpnia 1812) s. [1–4]; A. Wojtkowski, *Poznań w czasach Księstwa Warszawskiego*, „Kronika Miasta Poznania” 5 (1927) nr 3, s. 256–282 (zwłaszcza: 279–281). Wojtkowski przytacza również niektóre informacje zaczerpnięte z nekrologu Hochhausa.

Samo kazanie Hochhausu musiało wywołać na słuchaczach bardzo silne wrażenie i zawierać rzeczywiście interesującą treść, skoro ówczesny dziennikarz *Gazety Poznańskiej* relacjonował je obszernie w następujących słowach:

W.[ielebny] Jmć Xiądz Hochaus, Proboszcz Opalenicki, miał kazanie. Wymowne jego usta, odmalowały nam wierny obraz przeszłości i przyszłości; wystawiły naocznie wielką wdzięczność, iaką winniśmy z tego dwoistego względu naszemu Wskrzesicielowi, i iak powinniśmy pielęgnować ten drogi dar, któren z rąk Jego odebraliśmy. W krótkim rozbiórce wydarzeń, wrytych w księgach dzieiów świata i w historii Oczystey, czynił dokładne zaszłych zmian w szeregu państw starożytnych i późniejszych porównania; stosował je do wydarzeń w Ojczyźnie naszej, a do wszystkich swych przywodów historycznych, łączył zbawienną naukę Religii. Głębokie sprawiał na słuchaczu wrażenie, kiedy mówiąc o dniach żałoby naszej, dobierał czułe teksty z Threnów Jeremiaszowych. Malując on ten przykrego smutku naszego przeciąg, zawołał z uniesieniem: „Dziedzictwo nasze przeszło do cudzoziemców; domy nasze do obcych; zostaliśmy sierotami bez matki – i niebyło ktoby nas pocieszył”. Równie przytaczał stosowne z ksiąg świętych miejsca, mówiąc o przyszłości. Zakończył zaś tę wyborną mowę żarliwą modlitwą do Boga, ułożoną w duchu iednego z najsławniejszych Kaznodzieiów naszego czasu, a którą naybardziej bo aż do rzewnych łez pobudził słuchacza¹³⁰.

Nie będzie przesadą stwierdzenie, że Hochhaus wpisywał się tym wystąpieniem w szeregi najlepszych kaznodzieiów swojej epoki¹³¹. Także autor nekrologu o. Udalryka podkreśla jego talent oratorski, który objawił się na przestrzeni lat w wielu miejscowościach diecezji, i chwali zwłaszcza kazania patriotyczne opalenickiego proboszcza¹³².

¹³⁰ Anonimowy artykuł pod nagłówkiem „Z Poznania dnia 16 Sierpnia” opublikowała „Gazeta Poznańska” nr 67/1812 (w Srode dnia 19 sierpnia 1812) s. [1–4]. Korzystałem z egzemplarza dostępnego w Wielkopolskiej Bibliotece Cyfrowej (<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/138022/edition/147391>), który nie posiada górnych marginesów, gdzie normalnie znajdowała się numeracja stron (w latach 1813–1815 jest ona ciągła dla całego rocznika). W interesującym nas okresie czasopismo nie ukazywało się codziennie, ale dwa lub trzy razy w tygodniu. Została zachowana ortografia i interpunkcja oryginału.

¹³¹ Na temat kaznodziejstwa patriotycznego na ziemiach polskich w tym okresie por. R. Szczurowski, *Pokolenie czasu upadku Rzeczypospolitej w polskich kazaniach okolicznościowych z lat 1795–1830*, Kraków 2020.

¹³² „W tym nowym życia duchownego zakresie, wnet się dał poznać obszerniey iako dobry i pożyteczny mówca, i iako taki stał się wkrótce ulubionym. Ukształcony przez czytanie dzieł

Anonimowy przyjaciel Hochhaus, który napisał jego nekrolog, określa go również jako „literata”¹³³. Nie zachowały się jednak ślady pisarskiej działalności. Udalryka ani z okresu, gdy był lektorem w Wielkopolskiej Prowincji Bernardynów, ani z okresu, gdy był proboszczem w Opalenicy¹³⁴. O ile nie chodziło o kazania lub artykuły prasowe opublikowane anonimowo lub pod pseudonimem, być może termin „literat” należy rozumieć jako synonim erudyty.

W roku 1812 w Opalenicy zostały przeprowadzone misje parafialne, ale nie wiadomo, kto je prowadził. Informacja na ich temat nie zachowała się w dokumentach z początku XIX wieku, ale pojawia się w zaleceniach powizytacyjnych arcybiskupa Floriana Stablewskiego z 23 maja 1894 roku, który nakazuje pilne zorganizowanie misji, gdyż poprzednie miały miejsce właśnie w 1812 roku¹³⁵.

Ks. Udalryk Hochhaus zmarł nagle kilka dni po ukończeniu pięćdziesiątego roku życia, 27 listopada 1813 roku na plebanii w Opalenicy. Dokładną datę podaje dziekan grodziski, ks. Tomasz Krajewski¹³⁶ w liście wysłanym do Konsystorza Poznańskiego dnia 30 listopada, nazajutrz po pogrzebie opalenickiego proboszcza. Dziekan Krajewski informuje Konsystorz, że gdy przybył na miejsce 29 listopada, by wziąć udział w pogrzebie, Urząd miejski i Plenipotent, generał Józef Niemojewski zdążyli już opieczetować probostwo (w celu zabezpieczenia

dawniejszych i nowych, umiał zawsze tak interessownym uczynić głos swój religijny, że mówiąc nawet w powszechnie obeznanym przedmiocie, potrafił mu nadać cechę nowości, zbudować ukształconego, i bydyż zrozumiałym nieumieiętnemu. Wszystkie jego kazania celowały myślami, żywym stylem, religijnym duchem, uymuiącym układem. Szczególniej posiadał dar, przez patryotyczne mowy, unosić, zagrzewać i porywać serca słuchaczy. [...] zostawił ią [=pamięć] w wielu miejscach, a mianowicie w *Poznaniu* przez rozmaite dobrze wypracowane kazania, a szczególniej przez ostatnie w materji patryotycznej, które u każdego w żywey zostaje pamięci”. Por. Aneks II niniejszego artykułu.

¹³³ „Wszędzie, gdzie się pokazał czy iako Xiądz, czy iako obywatel, czy iako literat, zachował się w obrębach tej skromności, która w każdym miejscu nakazywała dlań szacunek, iaki się należy dla tego stanu, któremu właściwie był poświęcony”. Por. Aneks II niniejszego artykułu.

¹³⁴ *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, pod redakcją H.E. Wyczawskiego, Warszawa 1981, nie odnotowuje go ani pod nazwiskiem, ani pod imieniem zakonnym. Nie natrafiłem także na dzieła opublikowane drukiem pod jego nazwiskiem w *Bibliografii* Estreichera ani w katalogu internetowym Biblioteki Narodowej w Warszawie.

¹³⁵ Por. Z. Duda, *600 lecie parafii św. Mateusza w Opalenicy. Kalendarium*, s. 50.

¹³⁶ Był proboszczem w Parzęczewie. W 1815 roku został przeniesiony na probostwo w Krobi, gdzie zmarł jako emerytowany dziekan 15 czerwca 1823 roku w wieku około 80 lat.

dokumentów oraz majątku ruchomego po zmarłym). W *post scriptum* dziekan dodaje, że chciał sprowadzić jako tymczasowego administratora parafii jednego z ojców reformatów z Woźnik, ale gwardian nie wyraził na to zgody, utrzymując, że zmarły proboszcz zalegał z wynagrodzeniem za pomoc duszpasterską, jaką klasztor mu udzielił w ostatnim roku, oraz że woźnicka wspólnota była zbyt mała, żeby jeden z kapłanów mógł ją opuścić na dłuższy czas¹³⁷. Dziekan prosi zatem, by officjum zrugowało reformatę, który nie chce pozwolić swojemu podwładnemu na pracę dla dusz. Jednocześnie proponuje, aby tymczasowy zarząd nad parafią objął ks. Sebastian Witkowski z Michorzewa, które jest położone najbliżej Opalenicy i posiada dwóch kapłanów¹³⁸.

Ks. Udalryk Hochhaus spoczął na cmentarzu parafialnym w Opalenicy, znajdującym się wówczas wokół kościoła, ale jego grób nie zachował się do czasów współczesnych, podobnie jak miejsca pochówku jego poprzedników i jego bezpośredniego następcy, ks. Euzebiusza Koźmińskiego. Nowy cmentarz został wytyczony w roku 1849, a kilka lat później dawne groby zniwelowano, przenosząc ekshumowane kości do przykościelnego ossarium lub do wspólnej mogiły na nowej nekropolii¹³⁹.

Zmarły proboszcz nie pozostawił testamentu, gdyż wiosną 1815 w *Gazecie Poznańskiej* trzykrotnie opublikowano wezwanie, by ewentualni spadkobiercy Hochhausu stawili się w Trybunale Cywilnym Departamentu Poznańskiego. W ogłoszeniu popełniono ewidentny błąd, podając jako datę śmierci 27 listopada 1814 roku zamiast 27 listopada 1813. Ponadto, jak już wspomniano wyżej, opaleński pleban jest tu nazwany imieniem Antoni, którym posługiwał się również jako urzędnik Stanu Cywilnego:

¹³⁷ Gwardianem tym był o. Michał Nożyński. Wydaje się, że były to bezpodstawne wymówki, gdyż w 1812 roku wspólnota woźnicka liczyła sześciu kapłanów, z których tylko dwóch przekroczyło 65 rok życia. Por. *Klasztor i kościół franciszkanów w Woźnikach. Dzieje, przewodnik, roczniki woźnickie*, pod redakcją A. Pańczaka (Grodziska Biblioteczka Regionalisty, 14), Grodzisk Wielkopolski 2021, s. 235.

¹³⁸ Por. AAP, KA II 290/01, k. 31r i 32r; S. Komorowski, *Parafia opaleńska w latach 1795–1945*, s. 28–29.

¹³⁹ Por. Z. Duda, *Cmentarz parafialny* (Z dziejów Parafii Św. Mateusza w Opalenicy, 4), Opalenica 1997; A. Horowski, *Przewodnik historyczno-artystyczny*, s. 209–210 i 241.

Wezwanie sukcesorów

TRYBUNAŁ CYWILNY

Departamentu Poznańskiego

czyni wiadomo, komu o tem wiedzieć należy, iż J[mć] Xiądz *Antoni Hochhaus*, Proboszcz w *Opalenicy*, na dniu 27. Listopada 1814 [!] umarł, a gdy dotychczas żaden sukcesor jego prawy nie iest Trybunałowi wiadomy, zatem stosownie do artykułu 770 Kodexu Cywilnego wzywa Trybunał niewiadomych sukcesorów, aby w przeciągu trzech miesięcy Kuratora massy tey pozostałości, ur[odzonego] Wierzbńskiego, przed Trybunał tutejszy zapozwali i legitymacją swoją udowodnili, gdyż inaczej podług artykułu 767 i 768 Kodexu Cywilnego, spadek ten Narodowi przysądzony zostanie.

Poznań dnia 15. Marca 1815 roku.

Lewiński, Z.[astępca] Prez.[esa]¹⁴⁰

Można więc przypuszczać, że zabezpieczony po śmierci Hochhaus'a majątek ruchomy, pochodzący z dochodów beneficjum opalenickiego, będącego uposażeniem plebańskim, został przypisany na cele społeczne.

Podsumowanie

Sylwetka pochodzącego z Augsburga bernardyna, o. Udalryka Hochhaus'a, jaka wyłania się z odnalezionych do tej pory dokumentów archiwalnych i przekazów prasowych, jawi się jako postać nieprzeciętna, a przynajmniej interesująca. Niemiecki zakonnik, który wybrał Polskę jako swoją drugą ojczyznę, był bez wątpienia osobą o wysokim jak na swoją epokę wykształceniu humanistycznym i teologicznym. Wyróżniał się także znacznymi zdolnościami kaznodziejskimi.

Wiele elementów jego życiorysu, a zwłaszcza motywacje jego wyborów życiowych pozostają jak na razie niewyjaśnione. Być może dalsze kwerendy w rozproszonych archiwaliach bernardyńskich pozwolą na uzupełnienie naszego stanu wiedzy

¹⁴⁰ Jednakowo brzmiące wezwanie zostało opublikowane w „Gazecie Poznańskiej” nr 29/1815 (w Środę dnia 12 kwietnia 1815) s. 351; nr 30/1815 (w Sobotę dnia 15. kwietnia 1815, dodatek) s. 362; nr 31/1815 (w Środę dnia 19. Kwietnia 1815, dodatek) s. 378.

na temat przebiegu jego kariery zakonnej. Trudno również o jednoznaczną ocenę jego pracy duszpasterskiej i przymiotów ludzkich czy też sposobu odnoszenia się do parafian, wydaje się jednak, że przekazy o negatywnym wydźwięku opierają się na oszczerczych donosach lub na osobistych uprzedzeniach ich autorów. Z przeanalizowanej do tej pory dokumentacji wynika, że cieszył się zaufaniem i szacunkiem kleru diecezji poznańskiej, skoro zostało mu powierzone głoszenie kazania podczas uroczystości ku czci Napoleona w Farze w Poznaniu. Wydaje się również, że Hochhaus był autentycznie zaangażowany w troskliwe administrowanie dobrami powierzonej mu parafii oraz w formację duchową wiernych.

Aneks I: Curriculum vitae z 21 kwietnia 1800

Poznań, Archiwum Archidiecezjalne, KA II 290/01, k. 12v-13r (odpis sporządzony przez urzędnika Konsystorza Arcybiskupiego w Poznaniu)¹⁴¹.

Curriculum Vitae Reverendi Udalrici Hochaus ad Ecclesiam Parochialem Opa-
lenicensem Praesentati conscriptum 1800

1. Ego infrascriptus natus sum in Civitate Augszpurg seu Augusta Vindelicorum in Circulo svevico Imperii Romani situata anno 1764 die 24 mensis Novembris¹⁴². Metricam natalium meorum, quae tempore incendii Civitatis Petricoviensis sub anno 1787 exorti combusta est¹⁴³, ad praesens comportare non valeo; offero tamen (si id opus fuerit) hancce metricam ex Ecclesia Parochiali tituli SS. Udalrici et Aefrae in Civitate Augszpurg sita exprocurare et comportare. Parentes mei iam a pluribus annis mortui sunt. Praeter sororem germanam Mariannam Hochaus¹⁴⁴ Monachii in Bavaria habitantem nullos alios consanguineos habeo.
2. Primordia educationis meae sumebam in Scholis Augszpurgensibus. Praeceptor primarius horum studiorum fuit Admodum reverendus Joannes Wagner.

¹⁴¹ Odpis rozpoczyna się na odwrocie nieuwierzytlenionej kopii prezenty wystawionej przez generała Józefa Niemojewskiego (k. 12r). Kopista popełnił w *Curriculum* kilka błędów, łącznie z opuszczeniem (prawdopodobnie przez homoioteleuton) fragmentu dotyczącego studiów teologicznych odbytych przez o. Udalryka w Toruniu. Samo *Curriculum* zostało sporządzone w oparciu o dwanaście punktów czy też pytań, których brzmienia można się domyśleć na podstawie odpowiedzi.

¹⁴² Księga metrykalna rejestruje narodziny i chrzest Jana Nepomucena Kajetana Hochausa w dniu 24 listopada 1763 roku. Również akt święceń prezbiteratu (23 grudnia 1786) wskazuje jasno na taką datę urodzenia, wspominając o dyspensie od wymaganego wieku (rozpoczęte 25 lat), która obejmowała 11 miesięcy i 2 dni.

¹⁴³ O pożarze Piotrkowa Trybunalskiego ani tamtejszego klasztoru bernardynów nie wspomina wcale Kajetan Grudziński, *Piotrków Trybunalski, w: Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 258–264. Natomiast Andrzej Karpiński (*Pożary w miastach Rzeczypospolitej*, s. 55–56) odnotowuje jedynie wielki pożar Piotrkowa, który wybuchł w samo południe 8 września 1786 roku, kiedy to spaliło się ponad 200 domów, fara i kilka innych kościołów. Jednakże w tym okresie o. Udalryk należał jeszcze do klasztoru w Toruniu, trudno więc zrozumieć, jak mógł tam wówczas spłonąć odpis jego aktu chrztu.

¹⁴⁴ Chodzi o Marię Annę Antonię Joannę Hochaus, urodzoną w Augsburgu 27 maja 1760 roku. Zob. powyżej, przypis 24..

3. Studiis humanioribus operam narrabam (sic!) in Gimnasio Patrum extinctae Societatis Iesu¹⁴⁵ in toties dicta Civitate Augszpurg annos sex. Grammatices A.R. Hochpichler¹⁴⁶, Syntaxae A.R. Gasner, Poeseos A.R. Jahn¹⁴⁷, Rhethorices A.R. Caligari Professores mei fuere.
- Ad 4. et 5. Finitis Scholis in Augszpurg, Viennae in Austria Philosophiae studui per annos duos sub Professore Adm. Revd. Horwat¹⁴⁸.
6. Nullam pro tunc Connexionem cum familiis habui.
- Ad 7. Ac tandem ad monasterium Patrum Sancti Francisci de Observantia in oppido Zasław in Palatinatu Wołhyniensi situm me contuli, ibidemque novitiatum finivi, ac professionem religiosam emisi. Missus postea fui per seniores Conventus Zasławiensis ad discendam Philosophiam et Mathesim ad Conventum PP. Bernardinorum in Civitate Lwow in Gallicia (sic!) existentium [k. 13r] annos tres operam dedi. [...] ¹⁴⁹ Ac taliter finito studio Theologico munus Professoris Philosophiae assecutus sum, ac in Conventu Petricoviensi annos quattuor illam publice edocui. Finito Cursu Philosophico munus Professoris Theologiae dogmatico-speculativae adeptus tandem in Conventu Posnaniensi per annos quinque, in conventu Varsaviensi per annos duos, et in Conventu Scempensi per annum unum publice extradidi. Sub tempus (sic!) habitationis mee in Conventu Posnaniensi uti gnarius linguae germanicae, munere generalis mandatarii omnium Monasteriorum Prussiae Meridionalis fungebar, idem munus etiam in Conventu Varsaviensi fuit mihi concreditum.
- Ad 8m. Ad Ordines minores et maiores hoc est: Subdiaconatus, Diaconatus, et Presbyteratus Ordinem promotus sum per Episcopum Culmensem Illustrissimum Iwonem Rogowski a.D. 1787¹⁵⁰.
- Ad 9. In puncto 7mo est responsio.

¹⁴⁵ Papież Klemens XIV zniósł Towarzystwo Jezusowe poprzez breve *Dominus ac Redemptor* z 21 lipca 1773 roku.

¹⁴⁶ Johann Evangelist Hochbichler (Hochbüchler). Zob. powyżej, przypis 38.

¹⁴⁷ Franz Xaver Jann. Zob. powyżej, przypis 39.

¹⁴⁸ Johann Baptist Horvath (Keresztély János Horváth), 1732–1799. Zob. przypis 40.

¹⁴⁹ W tym miejscu kopista opuścił informację na temat studiów teologicznych o. Udalryka, która musiała znajdować się w oryginalnym *Curriculum*, skoro wspomina o tym ks. Czesław Dużyński (*Z dziejów Opalenicy*, s. 79).

¹⁵⁰ W rzeczywistości bp Iwon Onufry Rogowski był sufraganem a nie ordynariuszem chełmińskim, natomiast święcenia zostały udzielone o. Udalrykowi w roku 1786 w dniach: 15 kwietnia (subdiaconat), 10 czerwca (diaconat) i 23 grudnia (prezbiterat).

Ad 10. Ad praesens commoror Posnaniae, sed gratia Illustrissimi Excellentissimi Dni Episcopi Posnaniensis provisorium Commendam et Ecclesiam Opalenicensem accepturum me spero.

Ad. 11. Annos nunc numero 36.

Ad 12. Ex singulari benevolentia Magnifici Josephi Niemojewski Haeredis Bonorum Opalenica dictaeque Ecclesiae Opalenicensis Legitimi Collatoris Praesentationem obtinui; quam cum profunda veneratione ad Illustum Officium Episcopale Posnaniense remitto, ac expostulo humillime pro grata nominatione ad beneficium Opalenicense a Serenissima Camera Prussiae meridionalis Posnaniae exprocuranda.

Curriculum vitae meae manu propria subscribo

Datum Posnaniae die 21 aprilis 1800.

Udalricus Hochhaus

mpp.

Aneks II: Nekrolog¹⁵¹

Kto w jakimkolwiek użytecznym względzie za życia oddał oyczyźnie posługi, ten zaiste nabył prawa do czci publicznego po zeyściu wspomnienia. Dopełnić tego wprawdzie smutnego obowiązku, każdy, którego to bliżej obchodzi, poczytuje sobie za rzecz świętą. Podaiący niniejszy Nekrolog, oddaie takież hołd przyjazni.

Dnia 27. Listopada r.b. utraciła oyczyna iednego z naylepszych Kaznodzieiów, i znakomitego w wielu względach męża, J.X. *Udalryka Hochhaus*a, Proboszcza Opalenickiego. Urodzony w *Augsburgu* r. 1765¹⁵², powziąwszy tamże pierwsze potrzebne do zamierzonego stanu nauki, obrał sobie w młodocianym wieku *Polskę* za oyczyznę, i tu wstąpił do zakonu XX. Bernardynów. Obfite dary przyrodzenia, wyborna

¹⁵¹ „Gazeta Poznańska” nr 101/1813 (sobota, 18 grudnia 1813, dodatek) s. 1145–1146. Zachowuję oryginalną pisownię i interpunkcję tekstu oraz zastosowaną przez wydawcę kursywę, wprowadzając od siebie jedynie podział na akapity. Autorem nekrologu jest anonimowy przyjaciel zmarłego, będący niewątpliwie duchownym, jak wynika nie tylko z dobrej znajomości szczegółów życia Hochhaus’a, ale również z cytowania medytacji kapłańskich.

¹⁵² W rzeczywistości był to 24 listopada 1763 roku. Być może drukarnia błędnie odczytała rękopis autora nekrologu.

pamięć, niezmordowana pilność, żywa imaginacja, przenikły rozum, posunęły go niemal prędkiej na stopień nauczyciela innych spółbraci zakonnych, nim ustawy kościelne dozwalały wiekowi jego sprawować ofiary ołtarza. Jako nauczyciel, obok łacińskiej teki *Duns Skota*, wszystkie zbywające chwile poświęcał ćwiczeniom w języku nowej oyczyzny, do której się sercem i duszą przywiązał. Kiedy z iedney strony wslawił się przez zawody dysputowe w prowincyi zakonu, z drugiey zaczął ściągać na siebie powszechną bacność iako mowca wyborny.

Dla tem większego rozwinięcia tego talentu, wypłaciwszy dług wdzięczności zakonowi przez oddane mu istotne posługi, złożył habit jego z tą samą, z iaką go wdział, pokorą, i przeistoczył się w świeckiego Xiędza. W tym nowym życia duchownego zakresie, wnet się dał poznać obszerniey iako dobry i pożyteczny mówca, i iako taki stał się wkrótce ulubionym. Ukształcony przez czytanie dzieł dawniejszych i nowych, umiał zawsze tak interessownym uczynić głos swój religijny, że mówiąc nawet w powszechnie obeznanym przedmiocie, potrafił mu nadać cechę nowości, zbudować ukształconego, i bydź zrozumiałym nieumiejętnemu. Wszystkie jego kazania celowały myślami, żywym stylem, religijnym duchem, uymiającym układem. Szczególniey posiadał dar, przez patryotyczne mowy, unosić, zagrzewać i porywać serca słuchaczy.

Z temi zdobiącemi zaletami, iako mówca kościelny, łączył niezmordowaną w swych zatrudnieniach czynność, i wszystkie przyjemne towarzyskiego życia własności, które człowieka światłego w każdym względzie znamienią. Umiał on mówić, obcować, działać, iednem słowem: umiał żyć z każdym; dla każdego serce jego było zegarem szczerości; dla tego też od wszystkich, którzy go znali, i z nim żyli, szczerze iest żałowany. Wszędzie, gdzie się pokazał czy iako Xiędz, czy iako obywatel, czy iako literat, zachował się w obrębach tej skromności, która w każdym miejscu nakazywała dlań szacunek, iaki się należy dla tego stanu, któremu właściwie był poświęcony. Miał on bowiem zawsze w pamiętnej uwadze owe słowa: „O praeclara et reverenda Sacerdotis potestas, cui nihil in caelo, nihil in terra valeat comparari”¹⁵³.

¹⁵³ „O przesławna i czcigodna władzo kapłana, której nic w niebie ani nic na ziemi nie może się porównać”. Skrócona wersja cytatu, który jest przypisany św. Bernardowi z Clarivaux między innymi w zbiorze medytacji kapłańskich na każdy dzień roku, pod tytułem *Silva sacerdotalis ex Sacra Scriptura et patribus quotidianae meditationis et praedicationis gratia, congesta a Victorio Amedeo Botto*, t. II, Taurini 1781, (November, IV. *Dignitas sacerdotalis*), s. 219–220.

Ile zgasty *Hochhaus* był pożytecznym dla oyczyzny, iako duchowny, zostawił trwałą pamiątkę w licznych synach Franciszka S.[erafickiego], których był nauczycielem¹⁵⁴; zostawił ią u woyskowych, którym kiedyś opowiadając naukę religii, zagrzewał skutecznie do pełnienia powinności względem oyczyzny¹⁵⁵; zostawił ią pomiędzy owieczkami swemi, których dobrym i czułym był pasterzem; zostawił ią w wielu mieyscach, a mianowicie w *Poznaniu* przez rozmaite dobrze wypracowane kazania, a szczególniej przez ostatnie w materyi patryotycznej, które u każdego w żywey zostaie pamięci¹⁵⁶; – ile był pożytecznym iako obywatel, świadczy iego zręczność, z którą umiał pogodzić obowiązki Plebana, z obowiązkami Urzędnika stanu cywilnego, Zastępcy woyna, nareszcie Pełnomocnika zaszczytnie znanego w kraiu naszym domu, który go obdarzył probostwem i od powzięcia zności aż do zgonu swoim zaszczytał szacunkiem¹⁵⁷; – ile był pożytecznym iako przyjaciel ludzkości, świadczy iego dobroć serca, z którą opuszczonych i sieroty do domu swego przyjmował, i w nim chętnie dozwalał przytułku.

Tę słabą pamiątkę niesie przyjaciel przyjacielowi, którego kiedyś rękę, braterską ścisnął dłonią, a którego już grobowa pokryła deska w samey sile wieku, który już dobił do portu wieczności, powrócił do krainy właściwey oyczyzny, przeszedł z łona smutku do siedliska wesela, z zawodu walki do zwyczajstwa!!!

¹⁵⁴ Jest to jasna aluzja do funkcji lektora w Wielkopolskiej Prowincji Bernardynów.

¹⁵⁵ Autor nekrologu potwierdza pośrednio zapis kroniki klasztoru łowickiego o pełnieniu przez *Hochhaus*a obowiązków kapelana.

¹⁵⁶ Chodzi niewątpliwie o kazanie wygłoszone w Farze poznańskiej z okazji urodzin Napoleona, 15 sierpnia 1812 roku.

¹⁵⁷ Autor, jak się wydaje, czyni aluzję do rodziny Niemojewskich, jako właścicieli części dóbr opalenickich i głównych kolatorów parafii.

UDALRYK HOCHHAUS Z AUGSBURGA (1763–1813):
BERNARDYŃSKI LEKTOR I KAZNODZIEJA, PROBOSZCZ
W OPALENICY. PRZYSZYNEK DO BIOGRAFII

(Streszczenie)

Artykuł jest pierwszą systematyczną próbą zrekonstruowania biografii o. Udalryka Hochhausa, niemieckiego bernardyna, należącego pierwotnie do Prowincji Ruskiej, a następnie do Prowincji Matki Bożej Anielskiej (Wielkopolskiej), który w roku 1800 podjął pracę duszpasterską jako proboszcz w Opalenicy w diecezji poznańskiej. Na podstawie ksiąg metrykalnych diecezji augsburskiej częściowo odtworzono powiązania rodzinne Hochhausa. Analiza rozproszonych archiwaliów bernardyńskich pozwoliła na zweryfikowanie przebiegu jego kariery zakonnej, a dokumenty z Archiwum Archidiecezji Poznańskiej oraz informacje z ówczesnej prasy dały możliwość uzupełnienia naszego stanu wiedzy na temat działalności kaznodziejskiej i duszpasterskiej o. Udalryka w Opalenicy. Na szczególną uwagę zasługuje jego kazanie wygłoszone w poznańskiej farze 15 sierpnia 1812 roku, w dniu urodzin Napoleona Bonaparte.

UDALRICO HOCHHAUS DA AUGUSTA (1763–1813):
LETTORE E PREDICATORE OSSERVANTE, PARROCO A OPALENICA.
UN CONTRIBUTO ALLA SUA BIOGRAFIA

(Riassunto)

L'articolo costituisce un primo tentativo di ricostruire in maniera sistematica la biografia del padre Udalrico Hochhaus, un osservante tedesco che inizialmente apparteneva alla Provincia Rutena e, successivamente alla Provincia di S. Maria degli Angeli (*Poloniae Maioris*) e, nel 1800, intraprese il lavoro pastorale come parroco a Opalenica in diocesi di Poznan. Sulla base dei registri parrocchiali della diocesi di Augusta (Germania), è stata parzialmente ricostruita la parentela di Hochhaus. L'analisi del materiale archivistico degli osservanti, in gran parte disperso, ha permesso di verificare il corso della sua carriera religiosa, mentre i documenti dell'Archivio dell'Arcidiocesi di Poznan e le notizie apparse sulla stampa dell'epoca, hanno reso possibile completare la nostra conoscenza dell'attività oratoria e pastorale del padre Udalrico a Opalenica. Merita un'attenzione particolare la sua predica, tenuta nella Pieve di Poznan il 15 agosto 1812, durante i festeggiamenti per il compleanno di Napoleone Bonaparte.

BIBLIOGRAFIA

I. Źródła archiwalne

Augsburg, Archiv des Bistums Augsburg (=ABA)

Pfarrmatrikeln, Augsburg, Dompfarrei, 5-T

Pfarrmatrikeln, Augsburg, Dompfarrei, 6-T

Pfarrmatrikeln, Augsburg, Dompfarrei, 7-T

Pfarrmatrikeln, Augsburg, Dompfarrei, 17-S

Pfarrmatrikeln, Augsburg, Dompfarrei, 18-S

Pfarrmatrikeln, Augsburg, St. Ulrich und Afra, 8-T

Pfarrmatrikeln, Augsburg, St. Ulrich und Afra, 24-S

Pfarrmatrikeln, Öttingen, 3-THS

Kraków, Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie

S-za-7 (*Księga obleczonych w habit zakonny; Liber ad sacram professionem admissorum in conventu Zaslaviensi ab anno 1781*)

W-7 (*Akta Prowincji Wielkopolskiej*)

W-53 (*Topographica de conventu Lovicensi*)

Kraków, Biblioteka Jagiellońska

rkps. 4905 (Rafał Morowicz, *Cyrkularze, Litterae, Memoryały, obwieszczenia, Reskrypty, Specyfikacye, Tabulae Uniwersały, Wyszczególnienia i inne*)

Opalenica, Archiwum Parafii Św. Mateusza (obecnie w AAP)

Akta kościoła katolickiego w Opalenicy dekanatu grodziskiego dotyczące tradycji majątku kościelnego i beneficjalnego.

Liber Registorum Decimarum, Proventuum, Censuum, comparatus anno 1750 [usque ad annum 1799 conductus].

Pelplin, Archiwum Diecezjalne

C-54a (*Liber ordinatorum*)

Płock, Archiwum Diecezjalne

Bernardyni, sygn. 11

Poznań, Archiwum Archidiecezji Poznańskiej (=AAP)

KA 0029 (Ks. Kazimierz Badurski)

KA II 290/01 (Akta generalia. Opalenica, I: 1563 i 1799–1844)

KA 9445 (Generalia dekanatu grodziskiego, 1797–1838)

KA 10219 (Filip Neuman przeciw parafii Opalenickiej o zwrot Testamentu Marcina Silskiego)

KA 11579 (Bernardyni Poznań)

mps. I/193 – S. Komorowski, *Parafia opalenicka w latach 1795–1945 na podstawie Acta Generalia* [maszynopis], Poznań 1971.

Pa 290/001 (*Regestra Percepty y Expensy Kościoła Opalenickiego od ustanowienia nowych ekonomów 24.04.1799 [do 1817]*)

PM 203/05 (*Liber mortuorum 1794–1811*)

PM 203/07 (*Liber baptisatorum 1794–1821*)

Poznań, Archiwum Państwowe w Poznaniu (=APP)

Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Opalenica:

Księga Urodzeń 1808–1812 (53/3427/0/1/1).

Duplikat ślubów 1809–1810 (53/3427/0/4/2).

Duplikat ślubów 1810–1811 (53/3427/0/4/4).

Duplikat zapowiedzi 1810–1811 (53/3427/0/4/6).

Duplikat zejścia 1809–1810 (53/3427/0/5/3).

Duplikat zejścia 1810–1811 (53/3427/0/5/5).

Duplikat umarłych 1811 (53/3427/0/5/7).

Duplikat umarłych 1811–1812 (53/3427/0/5/8).

Poznań, Biblioteka Raczyńskich

Rkp. 620 (*Rys Życia p. JW. Jana Lipskiego Generała Woysk Polskich*)

Warszawa, Archiwum Archidiecezji Warszawskiej

sygn. 688 (Bernardyni, Warszawa, *Księga nowicjatu*)

II. Literatura wydana drukiem

Banaszak, M., *Historia Kościoła Katolickiego, 3**: Czasy nowożytne 1758–1914, Warszawa 1991.

Braun, P.I., *Geschichte des Kollegiums der Jesuiten in Augsburg*, München 1822.

Chodyński, S., *Szkoła OO. Bernardynów w Warcie*, Włocławek 1910.

Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst łaciński i polski, t. IV: (1511–1870) Lateran V, Trydent, Watykan I, układ i opracowanie A. Baron – H. Pietras (*Źródła myśli teologicznej*, 33), Kraków 2005.

Dołęga Cieszkowski, S., *Senatorowie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego 1807–1815–1831*, Warszawa 1891.

Drozdowski, M., *Opalenica czasów nowożytnych*, w: *Dzieje Opalenicy*, pod red. C. Łuczaka (*Dzieje Miast Wielkopolski*, 3), Poznań 1993, s. 33–108.

Duda, Z., *600 lecie parafii św. Mateusza w Opalenicy: kalendarium*, Opalenica 2001.

Duda, Z., *Cmentarz parafialny* (Z dziejów Parafii Św. Mateusza w Opalenicy, 4), Opalenica 1997.

Duda, Z., *Parafia opalenicka w okresie okupacji hitlerowskiej* (Z dziejów Parafii św. Mateusza w Opalenicy, 2), Opalenica 1996.

- Dużyński, C., *Z dziejów Opalenicy (1401–1901)*, dodatek niedzielny do „Dziennika Poznańskiego”, Poznań 1902.
- Dyl, J., *Gorzeński Tymoteusz*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. V, Lublin 1989, kol. 1309.
- Dylągowa, H., *Ignacy Raczyński*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIX, Warszawa 1986, s. 637–639.
- Dylągowa, H., *Raczyński Filip (1747–1804) starosta mieściski, generał-major wojsk koronnych, poseł*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIX, Warszawa 1986, s. 634.
- Gembarzewski, B., *Rodowody pułków polskich i oddziałów równorzędnych od r. 1717 do r. 1831*, Warszawa 1925.
- Gigilewicz, E., *Raczyński Ignacy*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. XVI, Lublin 2021, kol. 1056–1057.
- Górski, K., *Historia piechoty polskiej*, Kraków 1893.
- Grudziński, K., *[Bernardyni] Prowincje i klasztory*, w: *Zakony św. Franciszka w Polsce w latach 1772–1970*, cz. III: *Zakon Braci Mniejszych – Franciszkanów*, red. J.R. Bar, Warszawa 1978, s. 9–44.
- Horowski, A., *Przewodnik historyczno-artystyczny po kościele Świętego Mateusza w Opalenicy*, współpraca J. Horowska, Opalenica 2020.
- Horvath, I.B., *Elementa Matheseos*, I-II, Tyrnaviae 1772–1773.
- Horvath, I.B., *Institutiones logicae et metaphysicae* [wyd. 5], Augustae Vindelicorum 1778.
- Horvath, I.B., *Institutiones matheseos philosophiae auditorum usibus accommodatae*, Augustae Vindelicorum 1776.
- Horvath, I.B., *Physica generalis et particularis*, Tyrnaviae 1770.
- Horvath, I.B., *Praelectionum mechanicarum Partes tres*, Budaë 1782; *Mechanica bipartita*, I-II, Budaë 1782–1783.
- Kachel, J., *Bernardyni 1453–2003. Kapłani i bracia zakonni prowincji polskich oraz kustodii św. Michała na Ukrainie. Wydanie jubileuszowe*, t. I-VI, Warta 2004.
- Karpiński, A., *Pożary w miastach Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe. Katalog*, współpraca E. Kalinowski – E. Nowosielska, Warszawa 2020.
- Klasztor i kościół franciszkanów w Woźnikach. Dzieje, przewodnik, roczniki woźnickie*, pod redakcją A. Pańczaka (Grodziska Biblioteczka Regionalisty, 14), Grodzisk Wielkopolski 2021.
- Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej historycznych granicach*, dzieło zbiorowe pod redakcją H.E. Wyczawskiego, Kalwaria Zebrzydowska 1985.
- Kozłowski, T. – A.K. Sitnik, *Bernardyni łowiccy. Historia klasztoru i kościoła pw. św. Bartłomieja Apostoła w Łowiczu (1469–1806)*, Kalwaria Zebrzydowska 2015.
- Krakowski, B., *Lipski Jan h. Grabie (ok. 1739 lub 1743 – 1832)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XVII, Warszawa 1972, s. 431–432.
- Krakowski, B., *Lipski Józef Egidiusz*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XVII, s. 434.
- Kronika Wschowskich Bernardynów*, pod. red. A. Pańczaka, Wschowa 2019.

- Kroniki Bernardynów poznańskich*, opracowane przez S.B. Tomczaka – J. Wiesiołowskiego, Poznań 2002.
- Księga zmarłych czyli pobożne wspomnienie Ojców i Braci Zakonu Ś.O.N. Franciszka popularnie Bernardynów w Polsce zmarłych w Panu od roku 1815 aż do naszych czasów*, Kalwaria Zebrzydowska 2020.
- Neumann, P.F., *Wykaz personalny klasztorów diecezji poznańskiej z 1812 roku. Rękopis OA II 40 w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” t. 79 (2003) s. 391–428.
- Notaty generała Brygady Wielkopolskiej Kawalerji Narodowej z lat 1775–1778, z rękopismów spisane przez J.I. Kraszewskiego* (Biblioteka pamiątek i podróży po dawnej Polsce, 4), Dreżno 1871.
- Opalenicki słownik biograficzny*, pod red. B. Wojcieszaka, I, Opalenica 1993.
- Opalenicki słownik biograficzny*, pod red. B. Wojcieszaka, II, Opalenica 1994.
- Opalenicki słownik biograficzny*, pod red. B. Wojcieszaka, III, Opalenica 2013.
- Perkowski, J., *Krótki rys życia Ignacego Nałęcz z Małoszyna i Raczyzna hrabi Raczyńskiego, księżcia arcybiskupa gnieźnieńskiego, krzyża ś. Jana Jerozolimskiego, Orderów Orła Białego i Orła Czerwonego kawalera, zesłego z tego świata w Galicyi mieście Przemyślu dnia 19. miesiąca lutego roku 1823*, Lwów 1844.
- Prejs, R., *Z najnowszych badań monasteriologicznych. Na marginesie pracy o. Józefa Kachela „Bernardyni 1453–2003. Ojcowie i bracia...”*, w: „Studia Franciszkańskie” 18 (2008) s. 582–599.
- Prokop, K.R., recenzja książki J. Kachel, *Bernardyni 1453–2003*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” t. 91 (2009) s. 375–382.
- Receptiones seu installationes ad episcopatum, praelaturas et canonicatus Ecclesiae Cathedralis Posnaniensis ab anno 1532 ad annum 1800, collectae et editae a R. Weimann*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” 35 (1909) s. 1–167.
- Ritzler, R., *Hierarchia Catholica Medii et Recentioris Aevi*, t. VI: 1730–1799, Patavii 1958.
- Rusecki, I.M., *Bernardyńskie szkolnictwo elementarne i średnie, 1772–1864*, Łódź 2011.
- Rusecki, I.M., *Szkolnictwo elementarne bernardynów na przełomie XVIII-XIX wieku*, „Studia Franciszkańskie” 11 (2001) s. 307–325.
- Silva sacerdotalis ex Sacra Scriptura et patribus quotidianae meditationis et praedicationis gratia, congesta a Victorio Amedeo Botto*, t. I-II, Taurini 1781.
- Sitnik, A.K., *Szkoły bernardyńskie na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1772–1863*, „Biuletyn Historii Wychowania” 41 (2019) s. 7–34.
- Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, pod redakcją H.E. Wyczawskiego, Warszawa 1981.
- Stawiski, M., *Bernardyni bydgoscy w XVIII wieku. Analiza biograficzno-prozopograficzna*, Pelplin 2019.

- Stawiski, M., *Bernardyni przasnyscy w XVIII wieku. Analiza biograficzno-prozopograficzna*, Pelplin 2021.
- Stawiski, M., *Bernardyni w Świeciu w XVIII wieku. Analiza biograficzno-prozopograficzna*, Pelplin 2020.
- Szczurowski, R., *Pokolenie czasu upadku Rzeczypospolitej w polskich kazaniach okolicznościowych z lat 1795–1830*, Kraków 2020.
- Śmigiel, K., *Słownik biograficzny arcybiskupów gnieźnieńskich i prymasów Polski*, Poznań 2002.
- Śmigiel, K., *Wolicki Teofil*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. XX, Lublin 2014, kol. 885.
- Wąsicki, J., *Opalenica w latach pierwszego panowania pruskiego (1793–1806) i w okresie Księstwa Warszawskiego*, w: *Dzieje Opalenicy*, pod red. C. Łuczaka (*Dzieje Miast Wielkopolski*, 3), Poznań 1993, s. 109–112.
- Werner, K., *Hochbüchler, Johann Evangelist*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. XII, Leipzig 1880, s. 518–519.
- Wielkopolski Słownik Biograficzny*, pod red. A. Gąsiorowskiego i J. Topolskiego, Warszawa–Poznań 1981.
- Wojtkowski, A., *Poznań w czasach Księstwa Warszawskiego*, „Kronika Miasta Poznania” 5 (1927) nr 3, s. 256–282.
- Wurzbach, C. von, *Biographische Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, t. IX, Wien 1863.
- Wyczawski, H.E., *Katalog archiwaliów bernardyńskich w zbiorach obcych*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” t. 42 (1981) s. 248–292.
- Wyczawski, H.E., *Katalog Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie. Część 1. Dokumenty*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” t. 3 (1961) s. 25–102.
- Wyczawski, H.E., *Katalog Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie. Część 2. Rękopisy*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” t. 4 (1962) s. 24–225.
- Wyczawski, H.E., *Katalog Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie. Indeks*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” t. 6 (1963) s. 17–65.

III. Czasopisma

- „Gazeta Poznańska” nr 67/1812 (w Środę dnia 19 sierpnia 1812).
- „Gazeta Poznańska” nr 101/1813 (w Sobotę dnia 18 grudnia 1813, dodatek).
- „Gazeta Poznańska” nr 29/1815 (w Środę dnia 12 kwietnia 1815).
- „Gazeta Poznańska” nr 30/1815 (w Sobotę dnia 15. kwietnia 1815, dodatek).
- „Gazeta Poznańska” nr 31/1815 (w Środę dnia 19. kwietnia 1815, dodatek).
- „Kurjer Warszawski” 12 (1832) nr 113 (26 kwietnia).